

DİVAN EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Ottoman Literature Studies

ULUSLARARASI HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Sayı 31, İstanbul 2023, 370-420

BAYKARA MECLİSİ'NDEN YANSIMALAR

-EDEBİ MECLİSLER, MEŞHUR HÂNENDE, SÂZENDE VE RAKKÂSLAR, GİZLİ İLİMLER,
TÜRKİSTÂN'DAN MÂVERÂÜNNEHİR'E YAPILAN KERVAN YOLCULUĞU VE VÂSİFİ'NİN
ETRAFINDA GELİŞEN OLAYLAR-11

Ahmet Kartal

Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü (ahmetkartal38@gmail.com), ORCID: 0000 0001 8563 1589/ Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University
Faculty of Arts and Sciences Department of Turkish Language and Literature

Makale Bilgisi/Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15.11.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 23.12.2023

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2023

Yayın Sezonu: Güz

Atf/Citation

Kartal, Ahmet (2023), “-Baykara Meclisi’nden Yansımalar -Edebî Meclisler, Meşhur Hânende, Sâzende ve Rakkâslar, Gizli İlimler, Türkistân’dan Mâverâünnehir’e Yapılan Kervan Yolculuğu ve Vâsifi’nin Etrafında Gelişen Olaylar-11”, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 31, 370-420.

Kartal, Ahmet (2023), “-Reflections From Baykara Assembly-Literary Assemblys, Famous Musicians and Dancers, Secret Sciences, The Caravan Journey From Turkistan to Transoxiana, And The Events That Developed Around Vâsifi-11”, Journal of Ottoman Literature Studies, 31, 370-420.

*Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.*

BAYKARA MECLİSİ'NDEN YANSIMALAR
-EDEBİ MECLİSLER, MEŞHUR HANENDE, SÂZENDE VE RAKKÂSLAR, GİZLİ İLİMLER,
TÜRKİSTÂN'DAN MÂVERÂÜNNEHİR'E YAPILAN KERVAN YOLCULUĞU VE VÂSİFİ'NİN
ETRAFINDA GELİŞEN OLAYLAR-II

Özet

Zeynüddîn-i Mahmûd-ı Vâsîfî tarafından XVI. asrın ikinci yarısında hatıra türünde Farsça olarak kaleme alınan Bedâyi'u'l-vekâyi', özellikle Türk kültür ve sosyal hayatına dair ihtiva ettiği geniş ve önemli bilgiler vesilesiyle dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, Bedâyi'u'l-vekâyi'de yer alan ve Türkistân coğrafyasındaki Türk kültür hayatına ışık tutup günümüze aktaran "giriş bölümü"nün tercümesine yer verilecektir. Klasik dönem dinî, ilmî ve edebî metinlerinde olduğu gibi hamdele, salvele, salât ve selâm ile başlayan bölümde; önce Safevîlerin gerçekleştirdiği istilanın Horâsân'da oluşturduğu olumsuzluklara, çıkarılan fitne ile halka yapılan zulümlere değinilmiş, bunlardan kurtulmak için gösterilen gayret ve yapılan çalışmalar dile getirilmiştir. Vâsîfî'nin, Herât'ta da vuku bulan bütün bu olumsuzluklardan dolayı düştüğü umutsuzluğun verdiği takatsizlik ve tahammülsüzlüğe dikkat çekilmiştir. Daha sonra gizli ilimlerde meşhur olan Ebu'l-cûd'un kendisiyle ilgili öngrülerinden dolayı Horâsân'dan Mâverâünnehir'e yaklaşık beş yüz kişilik bir kabileyle giden bir kervanla yaptığı yolculuğa geniş olarak değinilmiştir. 918/1512 yılının Muharrem/Nisan ayının sonlarında gerçekleşen bu yolculuk esnasında vuku bulan olaylar, oluşturulan meclisler, bu meclislere katılan dönemin meşhur sazende, hanende ve rakkasları, bu mecliste okunan şarkı ve şiirler ile meclis süresince irticalen yazılan şiirler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bu bölümde yer alan gizli ilimler, Semerkand şehri ile Uluğ Bey medresesi hakkında verilen bilgiler de dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî, Bedâyi'u'l-vekâyi', edebî meclisler, gizli ilimler, övgü şiiri, Herât, Semerkand*

-LITERARY ASSEMBLYS, FAMOUS MUSICIANS AND DANCERS, SECRET SCIENCES, THE
CARAVAN JOURNEY FROM TURKISTAN TO TRANSOXIANA, AND THE EVENTS THAT
DEVELOPED AROUND VÂSİFİ-II

Summary

By Zeynüddîn-i Mahmûd-ı Vâsîfî, in the 16th century, Bedâyi'u'l-vekâyi', written in Persian as a memoir in the second half of the century, attracts attention especially with the extensive and important information it contains about Turkish culture and social life. In this study, the translation of the "introduction" in Bedâyi'u'l-vekâyi, which sheds light on the Turkish cultural life in the Turkestan geography and conveys it to the present day, will be included. As in the religious, scientific and literary texts of the classical period, in the section that begins with hamdele, salvele, salat and salute; First of all, the negativities caused by the invasion of the Safavids in Khorasan, the mischief caused and the persecution of the people were mentioned, and the efforts and efforts made to get rid of these were expressed. Attention was drawn to Vâsîfî's despair and intolerance due to all these negativities that occurred in Herat. Later, the journey of Ebu'l-cûd, who became famous in secret sciences, with a caravan from Khorasan to Transoxiana with a convoy of approximately five hundred people, due to his predictions about himself, was extensively mentioned. Information was given about the events that took place during this journey, which took place at the end of Muharram/April of 918/1512, the assemblies that were formed, the famous sazends, singers and dancers of the period who participated in these assemblies, the songs and poems read in this assembly and the poems that were spontaneously written during the assembly. In addition, the information given about the secret sciences, the city of Samarkand and the Ulugh Beg madrasah in this section also attracts attention.

Key Words: *Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî, Bedâyi'u'l-vekâyi', literary assemblies, secret sciences, praise poetry, Herât, Samarkand*

Giriş

Türkiştân coğrafyası, hiç şüphesiz Türk kültür ve medeniyetinin hem teşekkül edip geliştiği hem de tekâmüle ulaştığı önemli coğrafi mekânlardan biridir. Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî'nin *Bedâyi'u'l-vekâyi'* isimli eseri, bu coğrafyadaki Türk kültür ve sosyal hayatına ait bazı önemli bilgileri ihtiva etmesi yönüyle dikkat çekmektedir. Hatıra türünde olan eserde, Vâsîfî'ye ve başka şairlere ait birçok şiir de bulunmaktadır. Vâsîfî bu eserinde bizzat kendi gördüklerini, arkadaşlarını, tanıdıklarını, Herât'ta yaşadığı ve Mâverâünnehir'e gitmek zorunda kaldığı süreçlerde şahit olduğu siyasî, kültürel, ilmî ve edebî hayatı anlatmıştır. Bunun yanında bu bölgelerde yaşayan seçkin kimselerin şahit olup naklettiği çeşitli olay ve hikâyeler de eserde yer almaktadır.¹ Bu çalışma, Vâsîfî'nin *Bedâyi'u'l-vekâyi'* isimli eserinin "dîbâce/giriş" bölümünün serbest tercümesini ihtiva etmektedir (bak. Vâsîfî 1349: 1- 44).

Vâsîfî, eserinin dîbâce/giriş kısmının başında klasik dönem dinî, ilmî ve edebî metinlerinde olduğu gibi hamdele, salvele, salât ve selâm'a yer vermiştir. O, burada önce Allah'a şükürünü ifade ettikten sonra Hz. Peygamber'in manevî şahsiyetini selamlamış, ailesine ve bütün ashabına salat ve selamda bulunmuştur. Ardından Safevîlerin gerçekleştirdiği istilanın Horâsân'da oluşturduğu olumsuzluklara değinmiştir. Bu istila neticesinde çıkarılan fitneler ile halka yapılan zulümlere değinilmiş, bunlardan kurtulmak için gösterilen gayret ve yapılan çalışmalar dile getirilmiş, ancak bunların sonuçsuz kaldığına işaret edilmiştir. Vâsîfî, Herât'ta vuku bulan bütün bu olumsuzluklardan dolayı düştüğü umutsuzluğun verdiği takatsizlik ve tahammülsüzlük içerisinde bir gün evinden dışarı çıkıp gezerken sadık ve vefalı dostlarından Hâce Ebu'l-'alâ-i Hârezmî ile karşılaşır. Dostunun, kendisine üzüntü ve acı içerisinde olması, perişan ve çaresiz halde bulunmasının sebebini sorması üzerine ona; hiç aralıksız Hz. Peygamber (a.s.)'in aziz ashabına kılınan lanetler ile şerefli dostlarına edilen küfür ve hakaretlerin kendisini çok yıprattığını, bundan dolayı kendisinin helakine sebep olacak bir söz söylemek ya da eylemde bulunmak istediğini, böylece şehadet şerbetini içmeyi umduğunu söyler. Bunu duyan dostu, Vâsîfî'ye kendisinin de aynı duygu ve düşünceye sahip olduğunu ifade eder. Akabinde Vâsîfî'ye, Endülüs'ten Herât'a gelip Hıyâbân'ın başındaki Dervîş Mûnis burcu civarına yerleşen, gizli ilimlerle uğraşan ve bu ilimlerde maharet sahibi olup tılsımların hepsine vakıf olan Ebu'l-cûd isimli bir kişiden bahseder. Onun, kendisinin huzuruna gelen her kişinin adını, babasını, kavmini, kabilesini, mesleğini, hünerini/sanatını ve gelecekteki durumunu eksiksiz ve doğru bir şekilde söylediğini belirtir. İki dost anlaşır birlikte Ebu'l-cûd'un huzuruna gitmek için yola çıkarlar, ancak Hâce Ebu'l-'alâ-i Hârezmî yoldayken gitmekten vaz geçer ve geri döner. Bunun üzerine Vâsîfî, Ebu'l-cûd'un yanına yalnız gider. Ebu'l-cûd, Vâsîfî'yi görür görmez onun adını söyledikten sonra geleceğiyle ilgili çeşitli öngörülerde bulunur. Bu öngörüler içerisinde Horâsân'dan Mâverâünnehir'e gideceği, orada padişahlar, devlet erkânı ve ileri gelenlerle arkadaş olup onlarla çok iyi dostluklar kuracağı, onların oluşturacağı meclislere katılacağı, Süyünc Hâce Han'ın himayesine gireceği, onun oğullarından Sultan Muhammed'in dikkatini çekip ondan büyük bir ilgi ve itibar göreceği, hatta kendisini muallim, imam ve kazasker olarak tayin edeceği, onun vefatından sonra kardeşi Nevrûz Ahmed Han'ın da kendisini, kardeşinin layık ve uygun gördüğü bu mansıp ve görevlerle ödüllendireceği, Muzafferüddîn Sultan Muhammed Han adına *Bedâyi'u'l-vekâyi'* adında hem birçok bilge ve dirayetli hükümdar ile sultanın arzu edip istediği şekilde olan hem de onun için kabul edilebilir olup çok istenilen bir kitap tasnif edeceği yer almaktadır. Ebu'l-cûd'un dile getirdiği bu öngörülerinden sonra onun yanından ayrılan Vâsîfî, Mâverâünnehr'e kendisiyle beraber gidecek bir yoldaş araştırıp soruşturmaya başlar. Hatta bunun için Hâce Ebu'l-'alâ'yı da görevlendirir. Daha sonra Herât'a doğru giderken uğradığı İncil nehri'nin kıyısında bir grup şairin oturmuş karşılıklı konuşup sohbet ettiklerini görür. Vâsîfî'yi gören bu şairler, hemen yerlerinden kalkıp hızlıca Vâsîfî'nin yanına gelirler ve ona: Şâh İsmâ'il-i Safevî'nin, Kemâl İsmâ'il-i Isfahânî'nin Tentârânî kasidesi ile Selmân-ı Sâvecî'nin Râiyye (Bahâriyye) kasidesi'ne, Horâsân şairlerinin tetebbu yazmasını emrettiğini söylerler. Bunu duyan Vâsîfî, o an Ebu'l-cûd'un kendisine söylediklerini hatırlar ve sultanların hizmetine girmek için bu iki kasidenin Süyünc Hâce Han'ın iki şehzadesinin övgüsü hakkında yazılmasının uygun olacağını düşünür. Şairlerin yanından ayrıldıktan sonra hemen

¹ Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî ve eseri hakkında bilgi için bak. Eraslan 2019: 759-763.

Tentaranî kasidesinin cevabını Sultan Muhammed Bahâdır, Selmân-ı Sâvecî'nin Râ'yye (Bahâriyye) kasidesininkini ise Ebu'l-gâzî Nevruz Ahmed Bahâdır Han adına yazar. Seyyid Şemsüddîn Muhammed ve kardeşi Seyyid Emîr Hüseyin de Herât'ta vuku bulan olumsuzluklar ve öldürülme tehlikesinden dolayı Mâverâünnehr'e gitmeye karar vermiştir. Tam bu arada Horâsân hâkimi Lele Bik'in beratı ile kervanbaşılığını Horâsân vilayetinin ileri gelenlerinden Hâce Muhammed-i Sarrâf ile Âzerbaycan bölgesinin itibarlı kişilerinden Hâce İhtiyâr'ın yaptığı yaklaşık beş yüz kişilik bir kafiye, Horâsân'dan Mâverâünnehr'e gitmek için yola çıkmıştır. Bu kafileden çeşitli sebeplerden dolayı çıkarılan üç kişinin yerine Seyyid Şemsüddîn Muhammed, kardeşi Seyyid Emîr Hüseyin ile Vâsîfî dâhil edilir. Bu yolculuk, 918/1512 yılının Muharrem/Nisan ayının sonlarında gerçekleşir. Hıyâbân'ın girişine bir çadır kuran bu kafilde, dönemin önde gelen âlim, fazıl, sanatkâr ve şairleri de bulunmaktadır. Bu kafilde bulunan hânende, sâzende ve rakkâslardan bazıları şunlardır: Kâsım Alî-i Kânûnî, Çeker/Çiker Çengî, Üstâd Seyyid'in oğlu Ahmed-i Gicekî, Muhib Alî-i Belebânî, Üstâd Hasan-ı Üdî, Üstâd Hüseyinî-i Kûçek-i Nâyî, Hâfız Basîr, Maksûd Alî-i Rakkâs, Şâh Kâsım. Dönemin önemli tarihçisi Mevlânâ Hândmîr-i Müverrih de bu kafilde yer alanlardandır. Bunlardan hanendeler şarkı söylemekte, sazandeler çalgı çalmakta ya da ney üflemekte, rakkaseler ise dans etmektedir. Şairler ise ya kendi ya da başka şairlerin şiirlerini okurlar. Mecliste bulunanların bir kısmı Vâsîfî'ye, muamma ilminde maharet sahibi olduğunu, her ne zaman ismi belirtilmeden bir muamma okunsa hemen ya da biraz düşündükten sonra o muammayı çözebildiğini bildiklerini, ancak bu duruma bizzat kendi huzurlarında gerçekleşmeden ve ona şahit olmadan inanmayacaklarını belirterek ondan burada kendisine okunacak olan muammaları çözmesini isterler. Bu isteği kabul eden Vâsîfî, orada bulunanlardan birinin okuduğu muammayı, üzerinde düşünmeden hemen doğru olarak çözüncü muammayı okuyan şaşırıp onun bu muammayı daha önceden bildiğini düşündüğünü, kendisinin şehirden ayrılıp buraya gelene kadar hiç kimseye okumadığı beş yeni muamma söylediğini, eğer bunları çözebilirse o zaman ona inanıp muamma çözümedeki maharetini kabul edeceğini söyler. Bu isteğe de tamam diyen Vâsîfî, kendisine okunan bu muammalardan dördünü hemen çözer. Çözerken biraz düşünmek zorunda kaldığı son muammanın söyleniş ve tertip edilmiş yönünden yanlış olduğunu belirtir. Söylediği muammanın yanlış olduğu belirtilen muamma sahibi, Vâsîfî ile tartışmaya başlar. Orada bulunanların çoğunluğu muamma ilmini bildikleri, inceliklerine vakıf oldukları için o muammanın hatalı söylendiği konusunda Vâsîfî'ye destek olurlar ve ondaki kusuru doğrularlar. Bunun üzerine hem o muammaları söyleyen hem de orada bulunan gençlerin tamamı, Emîr Hüseyin-i Nişâpûrî'nin *Risâle-i Mu'ammâ/Muamma Risalesi'*ni Vâsîfî'den okuyarak muamma ilmini öğrenmeye başlamışlar. Ayrıca Vâsîfî, Hâce Muhammed-i Sarrâf ve kınanıp terkedilmiş âşıklar hakkında Selmân-ı Sâvecî'nin, bir kısım kişinin Dilşâd [Hatun]'un hicvedildiğini söylediği Dilşâd [Hatun] övgüsündeki kasidesine mizah yollu bir cevap yazar. Daha sonra tekrar yola çıkan kervan kafilesi, Âmûye nehrinin kıyısına ulaşır. Kafilde bulunanların develerinin sırtındaki yükler, indirilip orada bulunan gemilere taşınır. Taşınan bu yükler, kervancılar tarafından düzenli ve üst üste gelecek şekilde istiflenir. Bu arada Vâsîfî, Kemâl İsmâ'îl-i İsfahânî'nin gemi hakkında söylediği bir lügazı hatırlar ve ondan bazı beyitleri zikreder. Hâce Muhammed-i Sarrâf ise Âmûye nehrinin kıyısında sade bir meclis tertip eder. Bu meclise, fazilet ve kemal sahibi kişiler ile cemal sahibi güzeller katılmış ve her birine sahip oldukları konum ve hüviyete uygun şekilde davranılmıştır. Mecliste, sazandeler çalgılarını çalıp üflerken hanendeler de şarkılarını söylerler. Kerem sahibi kişilerin yolunu takip eden Hâce Muhammed-i Sarrâf ise makûs talihi sebebiyle sevgiliye kavuşmaktan mahrum kalan ve vuslatı mümkün olmayan ayrılığa düşen âşıklara, her zamanki iyilikseverliğini gösterir. Vâsîfî, bu arada yazmış olduğu kasideyi, Hâce'ye arz ettikten sonra mecliste bulunanların huzurunda okur. Böylece kasidesini, gönlü yaralı âşıklara da duyurmuş olur. Kasideyi dinleyenler, beğendiklerini belirtmek için Vâsîfî'ye takdir dolu sözler söylerler; ancak büyük bir acıya ve eleme sahip olan rakipler, bazen saldırıp eleştirirken bazen de çekişmeyi kesip kavgayı bitirirler. Vâsîfî'nin bu kasidesi vesilesiyle o kafilde bulunanlar arasında hem bir ittifak oluşur hem de kaynaşma meydana gelir. Kasidenin takdim edildiği Hâce Muhammed-i Sarrâf, şaka yollu Vâsîfî'ye: "Ey efendim! Her ne kadar sizinle olan münasebetimiz daha önce sıkıntılı olsa da mevcut problemin yok olması sebebiyle şimdi aramızda yakınlaşma oldu." dedikten sonra kendisine verilen kaside karşılığında Vâsîfî'ye ödül olarak çekmen, sakarlat ve uygun giyim kuşam verilmesini emreder. Akabinde meclise katılanlara: "Ey dostlar(ım)! Bu tür görüşme ve

ziyaretlerin hem büyük bir kazanç ve zenginlik olmasından hem de kişiler için uygun fırsatlar sunmasından dolayı bu gece siz değerli dostların buradan ayrılmayacaklarını görüyorum.” der.

Meclis sona erdikten sonra kafilenin, Âmûye nehrinin kıyısında ayrıışarak farklı taraflara gitmesi kararlaştırılır. Alınan bu karar üzerine kafilenin bir bölümü Kâbil ve Âmul, diğer bölümü Hisâr ve Hazâr, öbür bölümü de Semerkand ve Buhârâ’ya doğru gitmek için yola çıkar. Kafilede bulunanlar, yola çıkmadan birbirleriyle vedalaşırken Hâfız Mîr’den bir gazel okumasını isterler. Havanın o gün bulutlu olması, bulutların da âşıkların gözleri gibi gözyaşları saçmasından hareketle Vâsîfî, Şeyh Sa’dî’nin bir gazelini okur. Kervandaki kafileden ayrılıp farklı yönlere gidecekler ah u feryat etmeye başlarlar. Orada bulunan fazilet sahiplerinden her biri, o ana uygun çeşitli şiirler okurlar. Bunların bir kısmı irticalen o an söylenmiş şiirlerdir. Kafiledekiler, daha sonra birbirlerinden ayrılırlar ve herkes kendi yoluna gider. Kafilede bulunan Şâh Kâsım, eşyasını yüklediği gemiye biner ve Semerkand’a doğru yola çıkar. Yola çıktıktan dört gün sonra Nesef Kalesi civarına gelen kafile, kendilerine Mîrzâ Bâbur’ün, Ubeydullah Han ile Mâgiyân Gölü kıyısında savaştığı, ona mağlup olduğu ve ordusunun da dağıldığı haberi ulaşınca hemen oradan hareket edip süratle Semerkand’a doğru tekrar yola çıkar. Üç gün sonra Semerkand’a ulaşan kafile, kale duvarları çok yüksek, burçlarının uçları çok sivri ve sağlam, kaleyi çevreleyen hendeği çok derin bir şehirle karşılaşır. Semerkand’ın çok güzel pazarları, hoş ve güzel meyveleri ile nazlı ve işveli güzelleri vardır. Cuma sabahı Ubeydullah Han, Semerkand şehrine gelir. Dönemin önemli âlimlerinden Hâce Mevlânâ-yı Isfahânî onun adına çok güzel bir hutbe kaleme alır. Cuma namazı vaktinde Ubeydullah Han, Semerkand’ın bütün ileri gelenleri, seçkinleri ve itibar sahipleriyle birlikte şehrin ulu camiine gider. Hatip, hutbeyi okurken sahâbe-i kirâm’ı zikretmeye başlayınca ulu camide bulunanların feryadı, figanı ve bağırıp çağırması, hatibin sesini bastırır. Hutbenin verdiği vecdle camide bulunanların bir kısmı, yerde yuvarlanmaya ve yakalarını yırtıp parçalamaya başlarlar. Hatta birçoğu kendinden geçmiş bir şekilde camiden dışarıya çıkarılır. Bir hafta sonra Türkistân’dan tarafından gelen Küçkünci Han, otağını Semerkand şehrine doğru kurar. Şeybânî hanedanı tarafından tavizsiz bir şekilde uygulanan “kardeşler ve akrabalar hayatta olduğu müddetçe küçükler, saltanat tahtına asla oturamazlar” kuralı gereği, Ubeydullah Han, Küçkünci Han’ı sultanlık tahtına oturtur, ona saygı gösterir ve akabinde Buhârâ’ya doğru yola çıkar. Küçkünci Han, Semerkand şehrinde hüküm sürmeye başlayınca âlim ve fâzıllara saygı gösterip onları himaye eder, geçmiş dönemlerde yapıp da harap olmuş medrese, tekke, ibadethane, mescit ve hangahları uygun şeklide onartır. Vâsîfî bu arada Ulug Bik tarafından yaptırılan medrese hakkında bilgi verir. Ulug Bik bu medreseye on müderris tayin eder. Onlardan biri Mevlânâ Emîr Kelân’dır. Vâsîfî, onun müderris olarak tayin edilmesinin gerekçesini geniş olarak açıklar. Vâsîfî daha sonra Muhammed Şeybânî Han’ın Semerkand çarşısının girişinde inşa ettirdiği medresesiyi tanıtır. Bu medreseye atadığı dört müderristen biri olan Mevlânâ Hâcegî’nin, Mevlânâ Hâfî’nin evlatlarından olduğu tahminini dile getirir. Akabinde Mevlânâ Hafî’nin, Ulug Bik Medresesi’nin yapımı sırasındaki gayreti ve Ulug Bik ile olan münasebeti hakkında bilgi verilir. Mevlânâ Hâfî, Ulug Bik medresesinin açılışında 90 danişmendin huzurunda açılış dersi verir. Vâsîfî, bu bölümü katıldığı bir meclis hakkında verdiği bilgi ile bitirmiştir.

Hamdele, Salvele, Salât ve Selâm²

Sonsuz “hamd/şükür” ve sayısız “sipâs/övgü”, insanoğlunun işledikleri ameller, sergiledikleri güzel ve kötü davranışlar ile söyledikleri sözlerin her an yazılıp kaydedilmesi için ﴿يُحْمَلُونَ مَا تَحْمَلُونَ﴾ (١٢) ﴿كِرَامًا كَاتِبِينَ﴾ (١١) ayetleri³ fehvasınca “kirâmen kâtibin⁴” olarak isimlendirilen

² Tercüme metninde yer alan bölüm başlıkları kaynak metinde yer almamaktadır. Bu başlıklar sonradan tarafımızdan verilmiştir.

³ İnfîtar suresi ayet 11-12’den tam ıktibas. Meali: “Bunlar çok değerli yazıcı meleklerdir. Onlar, yapıp ettiğiniz her şeyi bilmekte, kaydetmektedir.”

⁴ Sözlükte “yazan, kayda geçiren” anlamındaki kâtib ile “iyi, dürüst ve değerli” anlamındaki kerîm kelimesinin çokluğundan oluşan “kirâmen kâtibîn” terkiibi, “değerli yazıcılar” anlamına gelmektedir. *Kur’ân-ı Kerîm*’de “ceza ve mükâfat günü” olarak nitelendirilen “kıyamet”in vukuunu inkâr edenlere hitap edilirken, insanların üzerinde yaptıklarını bilen gözetleyicilerin bulunduğu ifade edilmekte ve bunların Allah nezdinde makbul yazıcılar

melekleri görevlendiren Padişah'a/Tanrı'ya yakışır. Hazret-i Resûl'ün merkad-ı mu'attarı/güzel kokulu kabri ve ravza-i münevveri/nurlu mezarı üzerine salat ve selam olsun ki geçmiş peygamberlerle ilgili vakıaların ve varidatın/olayların gönle teselli vermesi için

وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهِ فُرَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ⁵
ayeti hükmünce âdemoğlu ve âdemkızlarının (yani insanoğlunun) ilginç hikâyelerini,

وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ⁶
ayeti gereğince gayba ait sayfalara ve (varlığı) şüphe götürmeyen levhalara kaydetti. Allah'ın rahmet ve selamı; Hz. Peygamber'e, onun âline/ailesine ve bütün temiz olan ashabına olsun.⁷

Safevî İşgalinin Horâsân'da Oluşturduğu Durum ve Bunun Vâsıfı'ye Tesiri

Bundan sonra (sonsuz) güç ve kudret sahibi Allah'ın en aciz ve zayıf kulu olan ve **Vâsıfı** diye meşhur olup tanınan **Zeynüddîn Mahmûd bin Abdülcelîl** (öl. 958/1551) (Allah onun günahlarını bağışlasın) şöyle demiştir: **Horâsân**⁸ vilayetinde, Allah onu/**Horâsân**'ı bela ve musibetlerden korusun⁹, coşkun fitne denizinin çalkantılı dalgaları, gök kubbenin zirvesine ulaşmıştı. Kümeler hâlinde toplanmış bela ve sıkıntı bulutları, cihanı aydınlatan emn ü emân/emniyet ve korkusuzluk güneşini karanlık/haksızlık perdesiyle kapattığında, zamane ehli tıpkı sürahi gibi kanlı yaş döken gözden saf kan akıtmuş, altüst olmuş/kötü baht ise felek kalburundan o hakir ve perişan insanların başlarına/başlarından gam ve üzüntü tozu saçmış, o tozlar da talihsiz kişilerin ellerine dökülmüştü. Kızılbaşların ettikleri zulüm ile döktükleri kanın aksinden ve onların tacında görülen kızılıktan/tacının kırmızı renginden dolayı her akşam namazında feleğin menekşezarı/menekşeliği laleazar rengine/kırmızıya dönüyordu. Kaza kalemi, devran sayfasına ¹⁰ **الذِّمَاءُ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ¹⁰** ayetinin şerhini yazıyordu/yazmıştı.

Beyit:

در هر گیل زمین که قزلباش جا گرفت
آن را زمانه همجو یکی لالزار یافت

Kızılbaş(lar)ın mesken edindiği her yeri, zamane tıpkı bir lale bahçesi gibi buldu.

Kendini hem o helak/yok olma uçurumu ile çok korkunç ve tehlikeli felaketten çıkarmak hem de o hunhar denizinden kurtarıp kurtuluş sahiline çıkarak orada sancak dikmek isteyen herkes, daima himmet edip çok gayret göstermiş, hatta hatırını/gönlünü tamamen ona adamıştı. Ancak ¹¹ **مرهونة باوقاتها** sözü gereğince uzak zaman ve uzun müddet bu maksat çehresi, tevakkuf/bekleme perdesi altında kalmıştır. Ümitsizlik perdesiyle örtülü (kadın), mahrumluk

olduğu belirtilmektedir (bak. el-İnfîrâr 82/9-12). Âyetin "makbul yazıcılar" anlamındaki kısmı, cümle kuralları gereği "kirâmen kâtibîn" şeklini almıştır. Bazı hadis rivayetlerinde ise "el-kirâmü'l-kâtibîn" terkinin geçtiği de (bak. Müslim, "Zühd", 17) görülmektedir (bak. Üzümler 2002).

⁵ Hud suresi ayet 120'den tam iktibas. Meali: "Ey Peygamber! Peygamberler hakkında anlattığımız bu bilgiler, (peygamberlik görevinin sıkıntılarını anlamak açısından) sana manen destek olacak hususlardır. Sana bu sürede, hak ve hakikatlerle dolu bilgiler, öğütler ve hatırlatmalar gelmiştir. Fakat bütün bunları anlayacak olanlar, inanan kimselerdir."

⁶ En'âm suresi ayet 59'dan nakis iktibas. Meali: "...Toprağın içine atılan bir tohum, kuru yaş, canlı cansız her şey Allah'ın ezeli ilminde mevcuttur."

⁷ Krş.: صلى الله عليه و على آله و اصحابه اجمعين الطاهرين

⁸ Eski Farsçada hur (güneş) ve âsân (âyân "gelen, doğan") kelimelerinden oluşan "Horâsân", "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu bölgesi" gibi anlamlara gelmektedir. Bu ismin, Sâsânîler döneminde ortaya çıktığı ve kısa zamanda yaygınlık kazandığı tahmin edilmektedir. Tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgeyi kapsayan Horâsân'ın toprakları, bugün üç parçaya ayrılmış olup Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herât yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde yer almaktadır. En geniş kesim İran'ın elinde olup mezkûr iki devletle İran'ın diğer eyaletlerinden Mâzenderan, Simnân, Yezd, Kirmân, Belûcistan ve Sîstan'la çevrilidir; idarî merkezi aynı zamanda dinî bir merkez olan Meşhed'dir. Eyalet (ustân) Meşhed, İsfârâyîn, Bucnurd, Bircend, Tayyibât, Türbeticâm, Türbetihaydarî, Darrîgaz, Sebzevâr, Şîrvân, Tabes, Firdevs, Kâbnât, Kûcân, Kâşmir, Gunâbâd ve Nîşâbur vilâyetleri (şehristan) bağlıdır (bak. Çetin 1998).

⁹ Krş. حرسها الله عن الأفتات و الحدائث

¹⁰ Bakara suresi ayet 30'dan nakis iktibas. Meali: "Bunun üzerine melekler de "Hayret! Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi (halife) yapacaksınız?"

¹¹ Terc. (Yapılacak olan) her iş, zamanı gelmeden yapılmaz/olmaz.

haclesinin/gerdek odasının içinden kendisini/yüzünü gösterirken, herkesin dilinde daima şu sözler vardı:

ای مسلمانان فغان از جور چرخ چنبری
وز جفای تیر و قصد ماه و سیر مشتری

گر بخندم وان به هر عمریست گوید زهر خند
گر بگریم وان به هر روزیست گوید خونگری

آسمان در کشتی عمرم کند دایم دو کار
گاه شادی بادبانی گاه انده لنگری

Ey Müslümanlar! Feleğin cevrenden, okun cefasından, ayın kastından ve **Müşteri**¹²'nin seyrinden eyvah!

Eğer ben gülersem -ki bu durum ömrüm boyunca ancak bir defa olur- felek bana "Zehir olsun!" der; eğer ağlıysam -ki zaten her gün ağlıyorum- "Yetmez, kan ağla!" der.

Gökyüzü/felek daima ömrümün gemisinde iki iş yapar: Mutluluk vaktimde yelken açar, mutsuzluğumda ise demir atar!

Günlerden bir gün aşırı takatsizlik ve tahammülsüzlükten dolayı evden dışarı çıktım. Dışarıda geziyor, her tarafa gidiyordum. Ta ki **Hâce Ebu'l-'alâ-i Hârezmî** adında safa ve vefa sahibi dostlardan birine tesadüf ettim. O arkadaş, **nikâbet-penâh**/nikabetin sığınağı, **siyâdet-destgâh**/seyyid kudretli/gibi yüce, **ifâdet-meâb**/ifadenin bulunduğu yer, **se'âdet-iyâb**/saadetin ulaştığı yer, **mehbitü'l-envâr**/nurların ineneği yer, **mebdeü'l-feyyâz**/temiz ve çok cömertlerin başlangıcı olan alicenap **Seyyid Zeynülâbidîn Emîr Murtâz**¹³'in öğrencilerinden idi ve (esrarengiz bilgileri ihtiva eden) ulûm-i garîbenin/gayb ilimlerinin/ezoterik bilimlerin¹⁴ ekseriyetini tahsil etmişti. O, ben hakiri ıstırap içerisinde ve perişan bir hâlde görünce, bana nasıl olduğumu ve durumumun bu hâlde olmasının sebebini sordu. Ben de onun bana sormuş olduğu bu soru üzerine ona: "Ey can dostum, iki cihan kardeşim! Ben bugün benim ölümüne sebep olacak bir iş yapmak ya da harekette bulunmak kastıyla/niyetiyle evimden dışarı çıktım. Hiç kesilmeden devam eden Hz. Peygamber (a.s.)'in aziz ashabına kılınan lanetler ile şerefli dostlarına edilen küfür ve hakaretler, artık bana bu tarz bir eylemde bulunmaktan başka çare bırakmadı. Bu tayfanın bana şahadet şerbeti içirmesine yol açacak bir şey söylemek ve yapmak istiyorum. Eğer bunu yaparsam ancak o zaman

بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ¹⁵ يُرْزَقُونَ فَرَجِينَ بِمَا أُنْتِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ

ayetlerinde belirtilen kişilerin derecesine ulaşırım diye düşündüm." şeklinde cevap verdim.

Gizli İlimler ve Bunun Önemli Temsilcilerinden Endülüslü Ebu'l-cûd

Vâsıfî'nin söylemiş olduğu bu sözler üzerine dostu olan o aziz kişi ise ona şöyle dedi: "Ey dostum! Ben de aynen senin durumundayım ve senin sahip olduğun düşünceye sahibim.

¹² Yedi seyyar yıldızdan biri olup kendisine "Bircis" de denilmektedir. Eski münecimler bu yıldızda "kâdî-i felek", "sa'd-i ekber" de demişlerdir. Altıncı felekte bulunmaktadır. Telakkiye göre din, ilim, hilm, haya, tevazu, kerem, akıl, talakat ve fesahat onun vasıfları arasında yer almaktadır. Bu yıldız doğarken ana rahmine düşen çocuğa yıldızdaki bu vasıflar geçmiştir. Bu çocuklar belîğ, natuk, talihli, cesur, kerim ve zarif olurlarmış. Perşembe günüyle pazartesi gecesine hâkim olup kimyacılar göre adı tunçtur. Mavi renk buna mensup olup Mirrîh ile Ay dostları, Zühre ve Utârid ise düşmanlarıdır. Tabiatı itidal üzere har ve râtibdir. Edebiyatımızda adalet, hikmet-i İlahî menzilesinde olup vezirler, âlimler ve hâkimler bu yıldızla benzetilmiştir (Onay 2009: 343).

¹³ Timurlular döneminin önemli felsefe ve matematikçilerindendir. Dinî ilimlerle ilgili de çalışmalar yapmıştır. Sultan Hüseyin-i Baykara zamanında İhlâsiye Medresesi'nde, Muhammed Şeybanî Han döneminde de Sultanî Medresesinde çeşitli dersler vermiştir. Safevîler'in Herât'ı işgal etmesi üzerine buradan Kandehâr'a gitmiştir (Şahin 2013: 314).

¹⁴ Gerek nesnelere gerekse harf, kelime ve duaların gizli özelliklerinden faydalanılarak gaybdan haber verdiği ya da varlıklar üzerinde etkili olduğu ileri sürülen, havas ilmi olarak da isimlendirilen bu tür gizli ilimler hakkında geniş bilgi için bak. Çelebi 1997.

¹⁵ Âl-i İmrân suresi ayet 169 ve 170'ten nakis iktibas. Meali; "...Bilakis onlar, Allah katında diridirler, O'nun nimetlerine nail olmaktadır. Onlar, Allah'ın kendilerine lütfettiği nimetlerden dolayı sevinç içindedirler..."

Ancak ben fakir; **Endülüs**¹⁶'ün batısından **Ebu'l-cûd** adında saygın bir kişinin gelerek **Hıyâbân**¹⁷'in başındaki **Dervîş Mûnis burcu**/kalesi civarına yerleştiğini işittim. Onun gelip buraya yerleşmesinden utanan gökyüzünün o yüce burçları, feleğin en yüksek burç ve köşelerine saklanmış. Çünkü o, garip ve ilginç/gizli ve esrarengiz ilimler ile güzel sanatların tamamında kabiliyetli, yetkin ve kemal sahibidir. Gerek bu konuyla gerekse onunla ilgili **Emîr Murtâz** şöyle demiştir: “Garip ve ilginç/gizli ve esrarengiz ilimlerle iştiğal ederken birçok zorluk ve problemlerle karşılaştım. Karşılaştığım bu zorluk ve problemleri çözüp gidermek için senelerce uğraşıp didindim; ancak bu uğraş ve didinmelerimin neticesinde herhangi bir sonuca ulaşamadım. Hatta bunlarla ilgili kendisine çeşitli sorular sorduğumda, sorduğum sorulara kapsamlı ve tatmin edici cevap verebilecek birini de bulamadım.” Ancak daha sonra **Ebu'l-cûd** ile karşılaştığımızda bana şöyle dedi: “Ey **Zeynülâbidîn-i Murtâz**! Sen, gönlünü tezkiye etmek için niçin riyazete gir miyorsun? Gönül aynanı parlatmak için niye onu cilala mıyorsun? Oysa bütün bunları yapmak ve uygulamak, senin için hiç de zor değildir.” **Ebu'l-cûd**'un bana söylemiş olduğu bu sözler üzerine, vücudumda şiddetli bir titreme meydana geldi. Öyle çok titredim ki sonunda bu titremeye dayanamadım ve olduğum yere düşüp bayıldım. Tekrar kendime geldiğimde, **Ebu'l-cûd**'un yanımdan ayrılıp gittiğini gördüm. **Ebu'l-cûd**'un bu sözleri neticesinde benim zihnimi kurcalayan bütün sorular cevap bulmuş, yaşadığım bütün sorunlar da çözülmüştü. Diğer taraftan halk arasında onunla ilgili birçok keramet anlatılmaktadır. Hatta kendisiyle ilgili anlatılan bu kerametlerden dolayı o, büyük velilerden biri olarak kabul edilmektedir. Halk arasında onunla ilgili yaygın olarak anlatılan kerametlerden biri şu şekildedir: Bir gün, içerisinde oturduğu evin kapısını, onun üzerine iyice kapatıp kilitlediler. Ancak daha sonra onun üzerine kapatılıp kilitlenen evin kapısı açıldığında, onu evde bulamadılar. Ayrıca o, kendisinin huzuruna gelen her kişinin adını, babasını, kavmini, kabilesini, mesleğini ve hünerini/sanatını eksiksiz ve doğru bir şekilde söylerdi. “Bunların hepsi sırdır” anlamına gelen “كَلْمَةُ سِرًّا” cümlesinde bulunan kelimelerde yer alan her bir harfin işaret ettiği (gizli) bir ilim vardır. O ilimler şunlardır: **Kâf** (كاف), bazı maden cevherlerini/minerallerini başka maden cevherlerine dönüştüren **ilm-i kîmiyâya**/kimya ilmine; **lâm** (لام), ilm-i aded/numeroloji, ilm-i hendese/geometri, ilm-i hey'et/astronomi ve ilm-i musikiden/müzik biliminden ibaret olan **ilm-i lîmiyâya**/lîmiyâ ilmine; **hâ** (ها), ilm-i cebir ve mukâbele¹⁸, ilm-i mesâhat/alan ölçümü bilgisi, cerr-i sakîl/ağır bir yükü kaldırma bilgisi, ilm-i zîcât/astronomi cetvelini oluşturma bilgisi ve takvimlerden oluşan **ilm-i hîmiyâya**/hîmiyâ ilmine; **sîn** (سين), hem meşhur hem de maruf olan **ilm-i sîmiyâya**/simya ilmine; **râ** (ر) ise tılsımlardan oluşan **ilm-i rîmiyâya**/rîmiyâ ilmine işaret etmektedir. Ayrıca **Ebu'l-cûd**, tılsımların tamamını da çok iyi bilmekteydi.

Hâce Ebu'l-'alâ-i Hârezmî ile Vâsıfî'nin Ebu'l-cûd'un Yanına Gidişi

Hâce Ebu'l-'alâ-i Hârezmî, Vâsıfî'ye: “Haydi gel! Birlikte **Ebu'l-cûd**'un yanına gidelim, bir görelim bakalım bizim hakkımızda ne söyleyecek.” dedi. Onun bu tavsiyesi üzerine ikimiz birlikte **Ebu'l-cûd**'un yanına gitmek için yola çıktık. Onun kalmış olduğu burcun/kulenin civarına geldiğimizde, **Ebu'l-'alâ** bana dönüp: “Gönlümde oluşan korku ve endişeden dolayı

¹⁶ Araplar tarafından İspanya için kullanılan bu isim, ülkeden tamamen çıkarılmalarından sonra İspanyolcaya “Andalucia” şeklinde geçmiştir. Müslümanlar tarafından bu isim, başlangıçta bir süre ellerinde tuttıkları Fransa'nın güneyindeki Septimania bölgesi dâhil İspanya'da yönetimleri altına aldıkları toprakların tamamı için kullanılmıştır. Ancak 718'de başlatılan ve yaklaşık sekiz asır devam eden hristiyanların “reconquista” (Endülüs'ü müslümanlardan geri alma) hareketinin gelişme seyri içerisinde, özellikle XI. yüzyıldan itibaren İslâm hâkimiyeti alanının gittikçe küçülmesine paralel olarak bu ismin başlangıçtaki geniş kapsamlı anlamı daralmaya başlamış ve sadece küçük Benî Ahmer (Nasrî) Emirliği'nin idaresindeki topraklara verilmiştir. “Andalucia” ismi bugün İspanya'da hâlâ kullanılmakta ve Almeria (Meriye), Granada (Gırnata), Jaén (Ceyyân), Córdoba (Kurtuba), Sevilla (İşbîliye), Huelva (Velbe), Malaga (Mâleka) ve Cádiz (Kâdis) vilâyetlerini içine alan bölgeyi ifade etmektedir (bak. Özdemir 1995).

¹⁷ Herât'a bağlı bir kasaba olan Hıyâbân, İslâmiyet'ten önce ibadet için elverişli bir yer olarak kabul edilmiştir. Bu düşünce aynen İslâmiyet'in bölgeye gelmesinden sonra da devam etmiştir. XV. yüzyılda bağ ve bahçelerle süslenmiş olan bu yerde pek çok tanınmış imam ve şeyhlerin mezarları bulunmaktadır. İmam Fahreddîn-i Râzî bunlardan sadece birisidir. Hıyâbân daha sonra Herât şehrinin içinde kalmıştır (Şahin 2013: 73).

¹⁸ Matematiğin önemli dallarından olup her iki tarafı da eşit olması gereken matematik denklemlerin çözümünde kullanılan bilgi ve yöntemleri ihtiva etmektedir.

onun huzuruna varma cesaretini kendimde bulamadığım için şu an onun yanına ben gidemem.” dedi. **Ebu'l-‘alâ**’nın bana söylemiş olduğu bu sözler üzerine, ondan ayrılıp **Ebu'l-cûd**’un kalmış olduğu burca/kuleye tek başıma gittim. **Ebu'l-cûd**, daha beni görür görmez bana hitaben: “Ey **Vâsîfî**! Senin adın **Zeynüddîn Mahmûd**’dur. Hiç şüphesiz senin işinin sonu, övgüye layık ve takdire şayan olacak. Gelecekte senin önünde seni bekleyen birçok harika şeyler ve çok güzel işler var. Ayrıca yakın bir zamanda **Mâverâünnehir**¹⁹ vilayetine gideceksin. Orada padişahlar, devlet erkânı ve ileri gelenler ile arkadaş olup onlarla çok iyi dostluklar kuracaksın. Hatta oluşturulacak meclislerde onlarla bir araya gelip nice (güzel ve faydalı) sohbetler edeceksin. **Türkistân**²⁰ vilayetinin sultanı, **Cengiz Han** (öl. 624/1227)²¹ soyundan olup son derece adil, halkına karşı tam olarak şefkatli, merhametli ve lütufkâr bir kişidir. Onun adı **Süyünç Hâce Han**²²’dır. Muhakkak o, sana gerekli saygıyı gösterecek, seni himaye edecek ve senin yetişmen için gerekli ortamı oluşturup imkânı sağlayarak sana destek verecektir. Onun, her biri adalet denizinin incisi ve saltanat göğünün yıldızı olan iki oğlu vardır. Onlardan birinin adı **Sultan Muhammed** (öl. 939/1533)²³’dir. Sen, hem onun dikkatini çekeceksin hem de ondan büyük bir ilgi ve itibar göreceksin. Ayrıca seni kendisine muallim, imam ve kazasker olarak tayin edecek.

¹⁹ Mâverâünnehir, Türkistân’a yönelik İslâm fütuhâtından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine/Amuderya’ya izafeten “nehrin öte tarafında bulunan bölge” anlamında kullanılmıştır. Mâverâünnehir tabiri, IX./XV. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde Mâverâü'l-ceyhûn ya da Haytal, Batı kaynaklarında Transoxiana diye anılan bölgeye bazı Türk müellifleri Çayardı adını vermişlerdir. Modern dönemde ise Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²’lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bölgenin doğu ve kuzey sınırları İslâm hâkimiyetinin genişlemesine paralel olarak değişmiştir. Mâverâünnehir’in hangi şehir ve bölgeleri kapsadığı konusunda bilgi veren Arap coğrafyacılarından İstahrî güneyde Ceyhun nehriyle sınırlanan bölgenin Buhârâ, Semerkand, Soğd toprakları, Üsrüşene, Şâş/Taşkend, Fergânâ, Keş/Kiş, Nesev/Nahşeb, Sagâniyân/Çagâniyân, Huttal/Huttalân, Tirmîz, Guvâziyân, Ahsîkes, Hârîzm, Fârâb, İsbîcâb, Talas, İlâk ve Hucend’i kapsadığını; İbn Havkal doğusunda Pamir, Reşt ve düz bir çizgi üzerinde Huttel’e sınır Hint topraklarının, batısında Tarâz’dan itibaren batıya doğru Bârâb (Fârâb), Süt kent, Semerkand’a tâbi Soğd, Buhârâ ve tâbi yerler, Hârîzm ve Hârîzm denizine/Aral gölü’ne kadar yay halindeki bir çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar ülkesinin kuzeyinde Fergânâ’nın doğu ucundan Tarâz’a kadar uzanan düz bir çizgi üzerindeki Karluk topraklarının, güneyinde ise Bedahşân ve Hârîzm denizine kadar düz bir çizgi üzerinde Ceyhun nehrinin yer aldığını ve Huttal’in de Mâverâünnehir’e dâhil olduğunu kaydeder. Mes’ûdî ise Mâverâünnehir’in de içinde bulunduğu geniş topraklara “Kuşan” adını vermiştir. Ebu'l-Fidâ ve Kalkaşendî gibi Arap tarihçi ve coğrafyacıları da Turan topraklarının üç büyük bölgeden meydana geldiğini, bunlardan birinin Mâverâünnehir ve Türkistân olduğunu belirtmişlerdir (bak. Özgüdenli 2003).

²⁰ Türkistân; İran’ın Horâsân bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-Kunlun/Karanlık dağların kuzey eteklerinden Çin’in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya’nın batısına ulaşan, Moğolistan’la birlikte Güney Sibiryâ’nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplamaktadır. Bu alanın tarihî kaynaklardaki adı; XIX. yüzyıl ortalarına kadar Türkistân’dır. Çoğunluğunu günümüzde Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu Türkistân, 1924’ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana Batı Türkistân adı verilmektedir (bak. Taşağıl 2012).

²¹ Moğol İmparatorluğu’nun hem kurucusu hem de ilk hükümdarıdır. Yüksek bir fizikî güce ve sarsılmaz bir iradeye sahip olan Cengiz Han’a çocukluğundan itibaren karşılaşmış olduğu olaylar, olağanüstü sabır ve tahammül gücü, tecrübeyle işlenmiş bir zekâ kazandırmıştır. O, öldüğünde haleflerine Kore’den Yakındoğu’ya ve Güney Avrupa’ya, Güney Sibiryâ’dan Çinhindî’ne kadar uzanan, silâh kuvvetiyle kazanılmış geniş bir imparatorlukla birlikte teşkilâtın esas ilkelerini de bırakmıştır (geniş bilgi için bak. Kafalı 1993).

²² Kaynaklarda Süyüncük Han olarak da zikredilen Süyünç Hâce Han, Muhammed Şeybanî Han’ın ölümü üzerine tahta çıkmıştır. Ebu'l-hayr Han’ın oğlu, Küç Kuncı ve Şah Badag’ın kardeşi, Muhammed Şeybanî Han’ın ise amcası olan Süyünç Hâce Han, sultan olduktan sonra Hisâr memleketini Hamza ve Mehdi Sultan’a, Buhârâ’yı Ubeydullah Sultan’a, Keş, Nahşeb, Hazar, Derbend ve Ceyhun kıyısına kadar Derbend’e bağlı yerleri de Timur Sultan’a vermiştir (Karadağ Çınar vd 2022: 580-581; Mirza Haydar Duğlat 2006: 441).

²³ Âl-i Barak’a mensup sultanlardan olup Süyünç Hâce Han’ın oğlu, Taşkent hâkimi Şeybanî Muhammed’in kuzenidir. 931/1525–939/1533 yılları arasında Taşkent hâkimliği yapmıştır. Mevlânâ Abdullah bin Alî-i Belhî, 931/1525 yılında tamamladığı *Zübdetü'l-âsâr* isimli eserini “Sultanlar Sultanı” olarak nitelendirdiği Kildi Muhammed Sultan bin Süyünç Han’a ithaf etmiştir. Buhara Hanlığı tarihi kaynaklarından olan *Zübdetü'l-Âsâr*’da belirtildiğine göre, Kildi Muhammed Sultan b. Süyünç Han’ın şöyle söylediği belirtilmektedir: “Ülkeler yöneten Cengiz Han ile Timur Bek’in nesli olan bizler Türk’üz. Niçin onlar hakkında yazılan bütün tarihî eserlerimiz (vakayinamelerimiz) Farsçadır? Onlar Türk olduğu için onlar hakkında yazılanlar da Türkçe olmalıdır.” (Özaydın 1993: 154; Çelik 2012: 96, 101).

Hatta onun vefatından sonra kardeşi **Nevrûz Ahmed Han**²⁴ da seni, kardeşinin sana layık ve uygun gördüğü bu mansıp ve görevlerle ödüllendirecek. **Sultan Muhammed**'den sonra **ferzend-ercmend**/şerefli çocuk, **sa'âdet-mend**/kutlu, **felek-rif'at**/felek gibi yüce dereceli, **Behrâm-savlet**/**Behrâm**²⁵ saldırışlı, **Bircîs-tal'at**/**Müşterî** tal'atlı, **Nâhîd-işret**/**Zühre**²⁶ işretli, **Hurşîd**²⁷-menzilet/**Güneş** menzilli, **Cemşîd**-mertebet/**Cemşîd**²⁸ mertebeli, **Ferîdûn**-fer/**Ferîdûn**²⁹ iktidarlı, **Keyhüsrev**-serîr/**Keyhüsrev**³⁰ tahtlı, **Dârâ**-re'y/**Dârâ**³¹ görüşlü, **Menûçîhr**

²⁴ Süyünc Hâce Han'ın oğullarından olan Nevruz Ahmed Han, 958/1551 yılında kısa süre saltanatta kalmıştır. Eski Türk devlet geleneklerine çok sadık olan Nevruz Ahmed Han, din âlimlerinin devlet işlerine karışmasından hoşlanmadığı için buna müsaade etmemiştir. Ancak daha sonra Nakşibendî şeyhleri Taşkend, Fergana ve Kâşgar'da siyasî bakımdan çok etkin bir konuma yükselmiştir (bak. Türkoğlu 2010).

²⁵ Sâsânîyân sülalesinden Yezdgird'in oğlu ve halefi olup kuvvet, cesaret ve adaleti ile meşhur olmuştur. Daima yaban eşiği avladığından ya da çok şiddetli mizacından dolayı "yaban eşiği" anlamına gelen "Behrâm-ı Gür" şeklinde şöhret kazanmıştır (Onay 2009: 27).

²⁶ Zühre, arza yakın olup nücum ilmine göre üçüncü kat gökte bulunmaktadır. Fecir vaktinden biraz önce güney doğu tarafında, gurup vaktinden sonra ise güney tarafında görülmektedir. Kendisine Kervankıran ve Çobanyıldızı isimleri de verilmektedir. Edebiyatta ise Nâhîd ismiyle de kullanılmaktadır. Yıldız ilmine göre tabiatı itidal üzere bârid ve râtibdir. Aş u işret, tehabbüt ve rikkat, tehannüt ve ferah, lehv ve lu'b, teganni ve cimâ', hüsn-i hulk evsafındandır. Yeşil renk bu yıldızda aittir. Kimyada adı kalaydır. Utârid ve Zühâl dostları, Güneş, Ay ve Mirrîh de düşmanlarıdır. Doğu mitolojisine göre Hârût ve Mârût'u baştan çıkaran, daha sonra yıldız olan fettan kadın Zühre'dir (Onay 2009: 501).

²⁷ Güneş, nücum ilmine göre kuvvet, şiddet, kahır, istitâlet, sürekli gazap, rağbet, his, iffet, haya ve rikkat evsafındandır. Sarı renk güneşe mensuptur. Güneşe mensup olanlar zeki, kuvvet sahibi ve sanatkâr olurlar, alayış ve eğlenceyi severler. Kimyagerler tarafından altına şems/güneş denmektedir. Müşteri dostu, Zühre ve Zühâl ise düşmanıdır. Dördüncü kat gökte bulunmaktadır. Güneş'e Neyyir-i A'zam da denmektedir. Pazar günüyle perşembe gecesine hâkimdir. Tabiatı itidal üzere hâr ve yâbistir (Onay 2009: 209).

²⁸ İran'da hüküm süren ilk sülâlelerden Pîşdâiyân'ın dördüncü ve en büyük hükümdarıdır. Cem'e güzel yüzlü oluşu sebebiyle Pehlevîce "ışık ve nur" anlamına gelen "Şîd" lakabı verilmiş ve "Cemşîd" adıyla da anılmıştır. İran mitolojisine göre insanlar ilk defa Cem döneminde askerler, sanatkârlar ve çiftçiler olmak üzere üç sınıfa ayrılmış, birçok meslek de yine onun zamanında ortaya çıkmıştır. Çok akıllı bir hükümdar olan Cem, dönemindeki bu büyük ilerlemenin verdiği gururla tanrı olduğunu iddia etmiş ve insanların tapmaları için heykellerini yaptırarak her tarafa göndermiştir. 700 yıl hüküm süren Cem, yine Pîşdâiyân soyundan gelen Dahhâk tarafından tahtından indirildikten sonra 100 yıl daha yaşamıştır. Öte yandan İran'ın İslâmlaşmasından sonra İran mitolojisiyle Sâmi peygamberler hakkındaki kıssalar arasında ilgi kurulmuş, bu arada bazı özellikleri dolayısıyla Hz. Süleyman Cem'e benzetilmiştir. Bu sebeple Cem klasik Fars ve Türk edebiyatlarında kuş, dev, peri ve yüzük kelimeleriyle birlikte kullanıldığında Hz. Süleyman kastedilmiştir. Efsaneye göre bir gün havada ayaklarına yılan sarılmış bir kuş gören Cem, okçularına kuşu yaralamadan yılanı öldürmelerini emreder. Okçular kuşu kurtarırlar, kuş da bu iyiliğine karşılık Cem'e birkaç tohum getirir. Cem bu tohumlardan yetişen asmalardan üzüm, üzümünden de şarap elde eder; yedi köşeli bir kadeh (câm) yaptırarak kabiliyetlerine göre çevresindekilere bu kadehin birer köşesinden şarap sunar. Edebiyatta özellikle şarabın mucidi olmasıyla çokça yer almıştır (bak. Albayrak 1993).

²⁹ İran'ın destanî hükümdarlarından Cemşîd'in soyundan gelen Atbîn'in oğludur. Zulmü ile tanınan hükümdar Dahhâk saltanatı için tehlikeli gördüğü henüz üç yaşındaki Ferîdûn'u öldürmek isteyince annesi tarafından önce inek sütüyle beslemesi için bir inek bakıcısına daha sonra da yetiştirilmesi için Elburz dağında yaşayan dindar bir kişiye teslim edilmiştir. Ferîdûn on altı yaşına girince annesinden Dahhâk'ın babasını öldürdüğünü öğrenir ve ondan intikam almak ister. Bu sırada Kâve, Dahhâk'e karşı ayaklanır ve Ferîdûn'un yanına gelerek onu padişah olarak ilân eder. Ferîdûn, Dahhâk'i esir olarak alır ve onu Demâvend dağında bulunan bir mağarada zincire vurdurur. 500 yıl yaşadığı rivayet edilen Ferîdûn Selm, Tûr ve İrec adlı üç oğlunu Yemen şahının kızları ile evlendirir ve ülkesini bu üç oğlu arasında bölüştürür. İran'ı İrec'e, Turan'ı Tûr'a ve Rûm'u da Selm'e verir. Tûr ve Selm kıskançlıklarından İrec'i öldürürler. Ferîdûn İrec'in intikamını almayı torunu Menûçîhr'e bırakır. Menûçîhr amcalarını öldürür ve İran padişahu olur. Ferîdûn özellikle yiğitliği ve kahramanlığıyla edebiyatta kullanılmıştır (bak. Yazıcı 1995).

³⁰ Mehmed Bayrakdar'ın tespitlerine göre Turanî/Türk soylu bir kavim olan Kayanîler/Keyânîler (bak. Bayrakdar 2012) hanedanının ünlü hükümdarlarından olan Keyhüsrev, Siyâvuş ve Frengis'in oğlu, Keykavus'un torunudur. Siyâvuş'un ölümünden sonra Turan ülkesinde dünyaya gelmiştir. Keyânîlerin en büyük "ferr" sahibi sultanlarından olup altmış yıl hüküm sürmüştür. Daha sonra ibadetle iştigal etmiş, ülkenin ileri gelenlerini toplayarak tahttan çekilme kararını duyurmuş ve Lehrasb'ı tahta geçirmiştir. Keyhüsrev akıllı, zeki, cesur ve tedbirli bir kahraman olarak nitelenmektedir. Adaleti ve merhameti ile tanınmıştır. Keyhüsrev'in de Cemşîd gibi dünyayı gösteren bir kadehi (Câm-ı Cihân-nümâ) vardır. Olağanüstü özelliklere sahip bir hükümdardır. İnsanların içlerinden geçirdikleri sırlardan haberdar olması, onun bu özelliklerinden biridir. Keyhüsrev, edebiyatta daha çok tahti ve kadehiyle ele alınmıştır (Türkben Aydın 2019: 156-157).

³¹ Mehmed Bayrakdar'ın tespitlerine göre Turanî/Türk soylu bir kavim olan Kayanîler/Keyânîler'in (bak. Bayrakdar 2012) son iki hükümdarı I. ve II. Dârâ'dır. Dârâ; 'Darius'un Arapçalaştırılmış biçimidir. Farsça'da

tedbîr/**Menûçîhr**³² tetbirli, **mihr-i sipîhr-i saltanat u kişver-güşâyî**/saltanat ve fatih hükümdarlık feleğinin güneşi, **ahter-i burc-ı ma'dilet**/adalet ve hâkimiyet burcunun yıldızı, melikü'l-mennân'ın mihribanlığı/merhametliliği ona has olan³³ **Ebu'l-muzaffer Hasan**³⁴ **Sultan**, altı ay saltanat tahtında oturacak. Hiç şüphesiz ta başlangıcından beri saltanatın işaretleri, onun o kutlu yüzünde parlamakta ve ululuk ışıkları da onun o nurlu alnında ışıdamaktadır. Onun devletinin menşuru ³⁵أَتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا şeklinde parlak ve güzel tuğra ile süslenmiş, şevketinin nişanı da ³⁶وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا hüviyetindeki yüce tevki/tuğra ile bezenmiştir. Şüphesiz zeki, akıllı ve sezgisi kuvvetli bir bilge, onun tıpkı sabah gibi olan cemalinin parlaklığından cihanı aydınlatan güneşin aydınlığını ³⁷وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ ayeti fehvasınca gösterecektir. Onun celâl ü câhının/yücelik ve itibar goncasının açmasıyla her şeyi kesin olarak bilen akıllı kişi, ³⁸تُؤْتِي الْمَلِكَ مَنْ تَشَاءُ ayeti gereği murad gülünü istikşaf nazarıyla açacaktır."

Beyit:

مبارك طالعي فرخ سریری
به طالع تاجدارى تخت گیری

Mübarek talihli ve kutlu tahtlı. (Nitekim sahip olduğu bu) talih ile taç sahibi olmuş, tahta oturmuş(tur).

Onun zuhurunun neşâtı/sevinci, neşâtın/sevincin zuhuruna vesile olunca gönüllerden dağdağayı/endişe ve korkuyu kaldırıp yok edecek. Zahir oluşunun behceti/neşesi, behcetin/neşenin oluşmasına sebep olunca sinelerindeki/gönüllerindeki mutluluk sancağını yüceltecek. Onun büyük ve asil amcası,³⁹وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا ayeti fehvasınca onu eğitip yetiştirecek. Altı yaşından itibaren sen onun ustası ve hocası olacaksın. Ona Allah'ın ilahi kelâmı⁴⁰ ile öğretilerini öğreteceksin. Onun namlı/aziz adına ve değerli/yüce lakabına *Bedâyi'u'l-vekâyi'* adında hem birçok bilge ve dirayetli hükümdar ile sultanın arzu edip istediği şekilde olan hem de onun için kabul edilebilir olup çok istenilen bir kitap tasnif edeceksin. O şehzadenin talihinin zâyîçe⁴¹si/yıldıznâmesi, (hiç şüphesiz) **İskender bin Filikos**⁴²'un yıldıznâmesine/yıldız falına⁴³

'Dârâb' ve 'Dârâv' biçimleri de bulunmaktadır. Bunlardan II. Dârâ, Keyâniyân'ın dokuzuncu ve son hükümdarı olup "Ekber" ve "Keykubâd" adlarıyla da anılmaktadır. On dört yıl hükümdarlık etmiş, İskender ile yaptığı savaşta yenilmiştir. Dârâ'nın ölüm günü tarih çağları hesabı için başlangıç sayılmıştır. Bu hükümdar, Sâsânîlerin atası sayılmıştır. Dârâ'yı savaş alanında para ile satın aldığı iki saray görevlisine vurdurtan İskender, böylece bütün İran topraklarını ele geçirmiş ve Keyâniyân sülâlesinin saltanatına son vermiştir (Onay 2009: 28; Tulum 2001: 334).

³² Ferîdûn'un, ağabeyleri Selm ve Tur tarafından feci şekilde kafası kesilerek öldürülen küçük oğlu İreç'in kızının oğlu, yani Ferîdûn'un torununun oğludur. Büyük dedesi Ferîdûn'un yerine tahta geçmiş ve 120 yıl saltanat sürmüştür. Yiğitliği ile dikkat çeken Menûçîhr, ülkede dirlik ve düzeni sağladıktan sonra dedesi İreç'in intikamını almak üzere amcaları Selm ve Tur'a savaş açmıştır (Tökel 2000: 239-240).

³³ Krş. بمخاتص بعواطف الملك المنان

³⁴ Leningrad Milli Kütüphanesi'nde bulunan *Bedâyi'u'l-vekâyi'* nüshasında, "Hasan" isminin "Muhammed" olarak geçtiği dipnotta nüsha farkı olarak belirtilmektedir (Vâsîfî 1349: 7, dipnot 1).

³⁵ Meryem suresi ayet 12'den nakıs iktibas. Meali: "... (O bu mirasa lâîk biriydi) Çünkü Biz daha küçükken ona akıl ve hikmet vermiştik."

³⁶ Meryem suresi ayet 31'den nakıs iktibas. Meali: "...O beni kutlu kıldı..."

³⁷ Âl-i İmran suresi ayet 26'dan nakıs iktibas. Meali: "...sen dilediğini aziz edersin..."

³⁸ Âl-i İmran suresi ayet 26'dan nakıs iktibas. Meali: "...Sen mülkü; hükümranlığı dilediğine verirsin..."

³⁹ Âl-i İmran suresi ayet 37'den nakıs iktibas. Meali: "...ve güzel bir çiçek gibi yetiştirdi..."

⁴⁰ İlâhî sözleri kullara ulaştıran harf ve seslere kelâm-ı lafzî denmektedir. Bunlar Allah'ın zâtında bulunmayıp herhangi bir nesnede yaratıldıklarından hâdistir ve mecazi olarak kelâm-ı ilâhî diye adlandırılmaktadır (geniş bilgi için bak. Yavuz, 2022; Topaloğlu vd 2015: 181). Burada *Kur'ân-ı Kerîm* kastedilmektedir

⁴¹ Yıldızların belli zamanlardaki konumlarını gösteren çizelge (bak. <http://www.otukensozluk.com/>).

⁴² Filokos'un oğlu Büyük İskender. II. Filip/Philippos (M.Ö. 382 – M.Ö. 336), Makedonya kralı olup MÖ 359 yılında uğradığı suikaste kadar ülkeyi yönetmiştir. Yunanistan'ı egemenliği altına almış ve oğlu Büyük İskender'in imparatorluğunun temellerini atmıştır. İslâm tarihiyle ilgili kaynaklarda İskender'in fetihleri hakkında doğru bilgiler verilmekle beraber onun ailesi ve şahsiyetine ilişkin rivayetler, çoğunlukla efsanelere dayanmaktadır. Babası Philippos'un adı Filefús şeklinde yazılmakla birlikte Feylefús ve Feylekús olarak da geçmektedir. İskender'in Yunanca Alexander kelimesinin bozulmuş şekli olması gibi "Feylekús" ismi de Yunanca Filipus isminin Arapçalaştırılmış şekli olan Filifús kelimesinden galattır. *Şâh-nâme* ve diğer Doğu menşeli kitaplarda İskender-i Zülkarneyn'in babasına bu isim verilmiştir. Nizâmî'nin *Şeref-nâme* isimli mesnevisinde,

göredir/uygundur. O, dünyadaki karaların ekseriyetini kendi kontrolü altına alacak ve yönetecek. Ancak 12 yaşında iken Doğu diyarının hükümdarlarından biri onu yenecek ve ülkesini istila edecek. Hatta onu yakalayıp kendi ülkesinin sınırına götürecektir. Fakat o, kısa (bir) sürede bu esareten kurtulacak ve kendi amcasına sığınacak. 27 yaşında **Horâsân vilayetinin** valisi olacak. Onun ömrü 94, belki 100 yıla ulaşacak. 65 yaşında **Bağdâd**⁴⁴'in valisi ve hâkimi olacak. Onun ömür bisâtı/yaygısı, **Mağrib**⁴⁵ diyarının mişkâtıyla/çıradanlığıyla sarılacak. **Ebu'l-cûd**, bana bu sözleri söyledikten sonra benim nazarımdan birden kayboldu. Ansızın gerçekleşen bu durum karşısında korkup paniğe kapıldım ve (bu olayın etkisinden dolayı) o burcun/kulenin merdivenlerinden aşağıya yuvarlanarak düştüm.

Vâsîfî'nin Horâsân'dan Mâverâünnehir'e Yaptığı Yolculuk

Bunun üzerine ben fakir (yani **Vâsîfî**),⁴⁶ الرفيق ثم الطريق sözü gereğince, her tarafı gezerek **Mâverâünnehr**'e benimle gidecek uygun bir yoldaş ve arkadaş araştırıp soruşturmaya başladım. Hatta bunun için değerli dostum **Hâce Ebu'l-'alâ'**'yı bile görevlendirip gönderdim. Daha sonra oradan şehre doğru yola çıktım. Giderken yolum tesadüfen **İncîl nehri**⁴⁷'nin kıyısına düştü. Bir grup şair, nehrin kıyısına oturmuş karşılıklı konuşup sohbet ediyorlardı. Beni görür görmez oturdukları yerden kalkıp hızlıca benden tarafa doğru koşular ve yanıma gelerek bana: "**Şâh İsmâ'il-i Safevî** (öl. 930/1524)⁴⁸'nin, **Kemâl İsmâ'il-i Isfahânî** (öl. 635/1237-1238)⁴⁹'nin matla beyti:

Filikos'un Hz. İshak neslinden şanlı bir padişah olduğu ifade edilmektedir. Rum ülkesinin bütün şehirleri onun hâkimiyeti altındadır. Bu büyük hükümdarın haddi hesabı olmayan hazineleri ve askerleri vardır. Halka adaletli davranıp, herkesin hakkını gözetken bu hükümdardan çevredeki padişahlar korkup, kulluklarını arz etmişlerdir. Tüm dünyaya hükmeden bu hükümdar, cihan mülkünü baştanbaşa süslemiş, abad etmiştir. Feylekûs öldükten sonra yerine oğlu İskender geçmiştir (Türkben Aydın 2019:167-168). Babasının ölümünden sonra tahta geçen İskender, önce Yunanistan'daki ayaklanmaları bastırmış, ardından İran üzerine yürümüştür. Keyâniyân sülâlesinin son hükümdarı olan Dârâ'yı yenerek İran'ı baştanbaşa ele geçirmiştir. Mısır'a kadar uzanıp orada İskenderiye şehrini kurmuştur. Sonra Mezopotamya'ya geçerek İran ordusunun peşinden Hazer'e kadar ulaşmıştır. Hindistan üzerine yürümüşken, askerinin direnmesi üzerine, Bâbil'e dönmüştür. M.Ö. 323 yılında şiddetli bir sıtmaya yakalanarak ölmüştür. İskender, özellikle gerçekleştirdiği fetihleriyle meşhurdur. İki boynuzlu anlamına gelen 'zülkarneyn' lakabıyla anılır; ancak bu lakapla anılan İskender başkadır ve hikâyesi *Kur'an*'da anlatılmıştır (Tulum 2001: 331).

⁴³ Yıldız falı; yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna, bu sayede insan hayatının evrelerinin bilinebileceği iddiasına dayanmaktadır. Arapçada buna ilmü't-tencim / ilmü ahkâmi'n-nücüm, Batı dillerinde astroloji, Türkçede münecimlik, yıldız falı ve yıldız bakıcılığı adları verilmiştir. *Yıldıznâme* ise gezegenlerin konum ve hareketlerinin dünyadaki olayları ve insanların kaderini etkilediği inancına dayanan fallara dair eserlerin Türkçedeki ortak adıdır. Yıldıznâmeler, yıldız fâline bakmak üzere yazılmış eserlerdir (bak. Çelebi 2013a).

⁴⁴ İslâm dünyasının önemli tarih, ilim ve kültür merkezlerinden biri olan, Dicle nehrinin her iki yakasında yer alan, Medînetü's-selâm, Buğdân, Medînetü Ebû Ca'fer, Medînetü'l-mansûr, Medînetü'l-hulefâ ve ez-Zevrâ gibi adlar da anılan Bağdat, VIII. yüzyılda Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından kurulmuştur. Kuruluşundan Abbâsî Devleti'nin yıkılışına (656/1258) kadar hilâfet merkezi olarak kalan Bağdat, Osmanlılar devrinde Bağdat vilâyetinin merkezi ve 1921'de de Irak'ın başşehri olmuştur (bak. Abdülaziz ed-Dürî 1991).

⁴⁵ Doğu İslâm dünyasının sınırı kabul edilen Mısır'dan başlayarak Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ, İslâm kaynaklarında "Mağrib" adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletleri bulunmaktadır. Mısır'ın batısında yer almasından dolayı bazı kaynaklarda Endülüs de Mağrib coğrafyasına dâhil edilmektedir. Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafyacıları Mağrib'i; Mağrib-i Aksâ/Uzak Mağrib, Mağrib-i Evsat/Orta Mağrib ve Mağrib-i Ednâ/Yakın Mağrib şeklinde üçe ayırmışlardır (bak. Harekât 2003).

⁴⁶ Tercümesi: Önce arkadaş, sonra yol.

⁴⁷ Kaynaklarda İncil ya da İncili kanalı geçmektedir. Vâsîfî'nin İncil nehri dediği bu kanal olmalıdır. Herât'ın kuzey tarafında bulunan İncili Kanalı, Antik Çağ'dan itibaren bölgenin en önemli sulama kanalı hüviyetindedir. Hem şehrin hem de arazinin su ihtiyacını önemli ölçüde karşıladığı için birçok devlet zamanında tamir edilmiştir. Üzerinde "İncili Köprüsü" olarak isimlendirilen bir de köprü bulunmaktadır (Şahin 2018: 36).

⁴⁸ Safevî Devleti'nin kurucusu ve ilk şahıdır (1501-1524). 25 Receb 892/17 Temmuz 1487 tarihinde Erdebil'de doğmuş, 19 Receb 930/23 Mayıs 1524 tarihinde Tebrîz'de vefat etmiştir. Onun zamanında Azerbaycan, Horâsân, Fars, Irâk-ı Acem, Irâk-ı Arab, Kirmân ve Hûzistân Safevîler'e bağlanmış; Belh, Kandehâr ve Diyarbekir de zaman zaman Safevî hâkimiyetinde kalmıştır. Avcılığa meraklı ve iyi bir okçu olan, kendilerini yolunda her an ölmeye adanmış kızılbaşların tam bir itaatle bağlı bulunduğu Şah İsmâ'il'in mührü, "z" şeklinde ve yarım ceviz büyüklüğünde olup ortasına kendi, etrafına da on iki imamın adı kazanmıştı. İran'da on iki imam Şîa'sının tesisi

ای در محیط عشقت سرگشته نقطه دل
وی از جمال رویت خوش گشته مرکز گل

Ey (güzel)! Senin aşk(ının) denizinde gönül noktası, avare/perişan, yüz güzelliğinden dolayı da yer merkezi, hoş ve güzel oldu.

şeklinde olan **Tentarânî kasidesi**⁵⁰ ile **Selmân-ı Sâvecî** (öl. 778/1376)⁵¹'nin

موسم دی رفت و خرم شد چمن آمد بهار
باغ و بوستان سبز گشت و کوه و صحرا لاله زار

Kış mevsimi geçti, çimenlik sevinip mutlu oldu, bahar geldi. Bağ ve bahçe yeşerdi, dağ ve sahra lale bahçesine döndü.

matlı **Râiyye/Bahâriyye kasidesi**⁵²ne, **Horâsân** şairlerinin tettebbu⁵³ yazmasını emrettiğini duydunuz mu?" dediler. Bu fakir (yani **Vâsîfî**), bunu onlardan işitince hemen **Ebu'l-cûd**'un bana söylediği gibi sultanların hizmetine girmeyi arzu edip istediğimi hatırladım. Bu arzu ve isteğimi gerçekleştirmek için de bu iki kasidenin **Süyünç Hâce Han**'ın iki şehzadesinin övgüsü hakkında yazılmasının uygun olacağını düşündüm. Çünkü ben, eğer bu şiirleri yazmayı başarılı bir şekilde gerçekleştirsem ancak o zaman bu iki yüksek dereceli sultana hizmet etme imkânı elde edecektim. O şairler topluluğundan ayrıldıktan sonra eve gittim ve hemen oturup o iki kasideyi yazmaya başladım. **Tentaranî kasidesinin** cevabı, **âlî-cenâb**/alıcenap, **saltanat-nisâb**/saltanat sahibi, **adâlet-âyîn**/adalet sahibi, adil, **celâlet-temkîn**/haşmetli, ulu, **müessisü mekâ'idi'l-hakki ve'l-yakîn**/hakikat ile kesin ve sağlam bilginin mak'adlarını/prensiblerini tesis eden/oluşturan, **murassasu kavâ'idi's-şer'i'l-müb'in**/açık ve meydanda olan şariat kurallarına öncülük eden/kurallarını uygun şekilde uygulayan, **nâsıru evliya'ullâh**/Allah dostlarına/ermişlere yardım eden, **kâhıru a'dâ'ullâh**/Allah düşmanlarını kahreden, **el-memdûhu bi-lisâni'l-'abd ve'l-**

konusunda kararlı bir yol izlemiş, yerli Şii ulemasının yanı sıra Cebeliâmül, Kûfe ve Bahreyn'deki Şii ulemasını İran'a davet ederek fikhî meselelerde ortaya çıkacak problemleri gidermeye ve İsnâaşeriyye Şiası'nın esaslarının belirlenmesine çalışmıştır. Böylece kızılbaşların ve sûfilerin dinî anlayışında köklü değişiklikler yapmıştır. Bu yeni mezhebe girmeyenlere karşı çok acımasız davranmış, böylece İran'ın neredeyse tamamen Şiileşmesini sağlamıştır. Irak ve Meşhed'deki Şii imamlarının türbelerini tamir ettirmiş, imamzadeler için türbeler yaptırmış, on iki imam adına sikkeler kestirmiştir. Fırat ırmağından Necfe'ye su getirmiştir. Ordu ve eyalet idaresi kızılbaş Türkmen reislerine, bürokrasi ise daha çok Farslar'a bırakılmıştır. Bu dönemde fıkıhta Muhakkık-ı Kerekî, bürokraside Emîr Zekeriyâ-yı Tebrizî, Mahmûd Hân-ı Deylemî, Kadı Şemseddîn-i Lâhîcî, Emîr Necm-i Reştî, Emîr Necm-i Sâni, Mîr Seyyid Şerîf-i Şirâzî ve Şemseddîn-i İsfahânî önemli şahsiyetlerdir. Öte yandan kadim İran geleneğinde var olan, şahın hem dinî hem siyasî otoriteyi elinde bulundurma anlayışını yeniden canlandırmıştır. Şah İsmâil "Hatâî" mahlası ile Türkçe, az sayıda da Farsça şiirler söylemiştir (bak. Gündüz 2010).

⁴⁹ Kısaca Kemâl-i İsmâ'îl olarak da anılan Kemâlüddîn İsmâ'îl b. Cemâlüddîn Muhammed-i İsfahânî, Selçuklular'ın yıkılma döneminde yetişmiş şairlerden olup sanattaki maharetinden ve muhayyelesindeki yaratıcılıktan dolayı kendisine Hallâku'l-ma'ânî/anamlar yaratıcısı denilmiştir. Hârizimşahları ve İsfahân'ın büyük bir ailesi olan Sâ'idîlerden bazılarını yazdığı kasidelerle övmüştür. İsfahân'da Moğollar tarafından öldürülmüştür. Yaklaşık 1300 beyitten oluşan divanı; kaside, kıt'a, gazel, rubai ve birkaç kısa mesnevilerden oluşmaktadır (Ateş 1968: 102-104).

⁵⁰ Bu kaside, Sadru's-sa'id Rüknuddîn Sâ'id övgüsünde söylenmiş olup 54 beyitten oluşmaktadır (bak. Kemâleddîn İsmâ'îl-i İsfahânî 1348: 97-100).

⁵¹ Şiirlerinde Selmân mahlasını kullanan Hâce Cemâlüddîn Selmân b. Alâüddîn Muhammed XIV. asrın en tanınmış şairlerindendir. Gençliğinde İlhanlıların tanınmış veziri Gıyâseddin Muhammed ile İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Bahâdîr'in hizmetinde bulunduktan sonra, Celâyirliilerden Şeyh Hasan-ı Büzürg ve zevcesi Dilşâd Hatun'un mâdihi sıfatı ile Bağdat'a gitmiş ve orada dönemin seçkin simalarından biri olmuştur. Bu sırada Nâsir-i Buhârî, İbn Yemîn, Hâfiz-ı Şirâzî, Ubeyd-i Zekânî gibi büyük şairler, Bağdad'a ya onun yanına gelmişler ya da şiirlerini göndermişlerdir. Selmân, Şeyh Hasan-ı Büzürg'den sonra oğlu Şeyh Üveys Bahâdîr Han'ın saray şairi olmuş ve önemli eserlerini, onun arzusuyla onun adına kaleme almıştır. Bu sırada vezir ve civar hükümdarları için de çeşitli medhiyeler yazmıştır (Ateş 1968: 279-285).

⁵² Bu kaside Selmân-ı Sâvecî'nin *Divân*'ında geçmemektedir (bak. Selmân-ı Sâvecî 1371, 1376).

⁵³ Mehmet Fatih Köksal, tettebbu' tabirini; "üstünlük iddiası taşımayan, saygı duyulan bir şairin şiiri gibi yazmaya gayret etme tarzında" (Köksal 2006: 19) yazılmış şiirler şeklinde açıklamaktadır. Bu görüşü aynen kabul eden Sadık Armutlu, bunun yanında seçkin bir şairin divanını detaylı bir şekilde incelemek, onun özellikle lafız ve mana yönünü tetkik edip, mazmun ve mefhumları nasıl kullandığını keşfetmek, eda ve tarzı ile dili ve üslubunu kavramak, kullandığı vezin ve kafiyeleri dikkate almak gerektiğine dikkat çekmiş, ustalığını kabul ettiği şairin yolu ve izini takip ederek ona tabi olmak gerekliliğine vurgu yapmıştır (bak. Armutlu 2021: 100-101).

hurr/köle ve özgürlerin dilleriyle övdüğü **Sultan Muhammed Bahâdır**'ın övgüsüyle donatılıp yazıldı. **Selmân-ı Sâvecî**'nin **Râ'iyye (Bahâriyye)** kasidesini **sultânu'l-a'zam**/en büyük sultan, **mâlikü rikâbi'l-ümem**/ümmetin yönetimine sahip olan, **nâsıru kelimetillahi hiye'l-'ulyâ'i'l-müterakkî 'ale'd-derecâtî'l-'ulâ**⁵⁴/Allah'ın adını en yüksek derecelere ulaştıran, tebasına karşı çok esirgeyen/şefkatli, insanlara karşı çok merhametli, melikü'l-mennân olan Allah'ın bahşetmiş olduğu güzelliklere sahip⁵⁵ olan **Ebu'l-gâzî Nevruz Ahmed Bahâdır Han** adına süslenerek kaleme alındı. **Tentarânî kasidesi**'ne yazılan cevap şu şekildedir⁵⁶:

ای لعل جانفزایت نقد خزینہ دل

زان نقد نیست ما را جز خون دیدہ حاصل

Ey (güzel)! Senin can artıran/gönül açan lâl gibi (kırmızı) dudağın, gönül hazinesinin nakdidir. Bizim için (kanlı) gözyaşından başka elde ettiğimiz nakit yoktur.

زان ہردو لب کہ ہر یک ہست اخگری زیانت

چون شعلہ سر بر آرد آتش زند بہ صد دل

İki dudağından her biri, senin dilinin ateş korudur. Alev harlanırsa yüzlerce gönlü yakıp tutuşturur.

ای شمع سوخت ما را جان حزین و پیشت

گر دم ز نیم گردی سوی رقیب مایل

Ey (güzel!) Mum bizim hüznü canımızı/gönlümüzü yaktı. Eğer senin önünde konuşsam sen de rakibin yanında yer alırsın.

بر عقل مشکل آمد کیفیت دہانت

آخر سر زبان را بگشا بہ حل مشکل

Akla, senin ağzının keyfiyeti/hüviyeti(nin anlaşılması) zor geldi/oldu. (Bunun için) dilinin sırrını aç da zorluk çözülp anlaşılın.

جان با خیال لعلت تن راست آب حیوان

تن در فراق رویت جان راست چاہ بابل

Can, senin lâl (gibi kırmızı olan) dudağının hayaline, ten/vücut ise âb-ı hayât⁵⁷a/bengisuya doğru. Ten/vücut senin yüzünün firakına, can ise Bâbil kuyusu⁵⁸na doğru.

خال لب ت نہادہ پیوستہ داغ بر جان

زلفت بہ گردن دل انداختہ سلاسل

Senin dudağının (üzerindeki) benin, cana daima yara oluşturmaktadır/canı daima yaralamaktadır. Saçın ise gönül gerdenine zincirler atmaktadır.

از بہر گرمی دل بر چہرہ زلف و خالت

نعلی بود در آتش با دانہ های فلفل

Senin yüzünün üzerindeki saçın ve benin, gönül sıcaklığından dolayı ateşteki biber taneleri/tohumları ile nal şekline büründü.

ای خندہ ملیحت دل را چو جان شیرین

باشد عتاب چشمت جان را چو زہر قاتل

⁵⁴ کرس. ناصر کلمة [الله ہی] العلیاء المترقی علی الدرجات العلا

⁵⁵ کرس. الرؤف علی الرعايا العطوف بین البرایا المختص بعواطف الملك المنان

⁵⁶ 50 beyitten oluşan bu kasidenini 32 beytinin tercümesine yer verilmiştir.

⁵⁷ İslâm-Türk kaynakları ile edebî mahsullerde aynı'l-hayât, nehrü'l-hayât, âb-ı câvidânî, âb-ı zindegî, hayat kaynağı, hayat çeşmesi, bengi su, dirilik suyu, bazen de Hızır ve İskender'e atfen âb-ı Hızır veya âb-ı İskender vb. şekilde anılan "âb-ı hayât", içenin ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılan efsanevi sudur (bak. Ocak 1988).

⁵⁸ Bâbil'de bulunan, Hârût ve Mârût isimli meleklerin içerisine hapsedildiği derin kuyu. Hârût ve Mârût, bu kuyuya yaklaşanlara sihir öğretirlermiş (Onay 2009: 81).

Ey (güzel) senin şuh gülüşün, gönle tatlı can gibidir. Senin gözünün itabı, canı/ruhu katleden zehir gibidir.

حوری تو یا فرشته ز آنرو که در لطافت
حد بشر نباشد این شکل و این شمایل

Sen, bir huri ya da meleksin. Bundan dolayı letafette insanların bu şekil ve şemayile sahip olması (mümkün) değildir.

در بزم بینوائی بهر سرود ما را
سینه دف است هرسو داغی برو جلاجل

Yoksulluk/çaresizlik meclisinde, bizim şarkımız için sine tef, her tarafındaki yara ise (tefteki) çingiraktır.

چهره که و سرشکم گل کرده خشت بالین
زین گونه زنده دارم جان را به بوی کهگل

Yüzüm, saman gibi sarı kesilmiştir; gözyaşım ise yastığım olan tuğlayı çamura çevirmiştir. Böylece canımı saman harcının kokusuyla canlı tutuyorum.

شب در گلیم محنت بودم نهان که ناگه
جبریل صبح برخواند یا أَيْهَا الْمُرْمِلُ

Gece(leri) mihnet kiliminin/halısının altında gizleniyordum. Ansızın sabah vakti Cebrâîl⁵⁹ ⁶⁰ یا أَيْهَا الْمُرْمِلُ ayetini okudu.

گفتا ز خواب غفلت بیدار باش و بنگر
بر آسمان به هرسو بر صنع او دلایل

(Cebrâîl bana) gaflet uykusundan uyanıp gökyüzüne ve her tarafa (bir) bak (ve orada olan) Yaratıcı'nın delillerini gör, dedi.

.....

سلطان محمد آن شه کز صدمت و سیاست
در ملک جان دشمن می افکند زلازل

Sultan Muhammed öyle bir şahtır ki onun sadme ve siyasetinden dolayı can düşmanının mülkünde zelzeleler oluşur.

گر در محیط جودش گردد سپهر کشتی
باشد محال کافتد دیگر به سوی ساحل

Eğer felek gemisi, onun cömertlik denizinde yüzerse, onun başka bir sahile gitmesi mümkün değildir.

تیغ جبل به دورش از سبزه رنگ بسته
مانند تیغ دشمن از بسکه مانده عاطل

Tıpkı düşmanın kılıcı gibi âtıl kalan cebelin kılıcının/dağın zirvesinin çevresini yeşil renk/çimenlik kaplamış.

مشک سحاب زد چاک از احتساب عدلش
گلگون شراب بر قش زان ریخت بر اسافل

Onun adaletinin ihtisabından/hesap sormasından kara bulut parçalandı. Onun şimşeginin parlaklığından oluşan kırmızı şarap kadehlere döküldü.

⁵⁹ Dört büyük melekten biri olup, vahiy meleğidir. Cibrîl, Cebrâîl, Cibrâl şeklinde de kullanılmaktadır. Süryâncadan geldiği, "cebr" sözünün kul, "il" sözünün de Allah demek olduğu, bu suretle Cebreîl'in "Allah kulu" manası taşıdığı söylenmektedir. "Tanrı kuddreti" manasına geldiği de ifade edilmektedir (Tulum 2001: 314).

⁶⁰ Müzzemmil suresi ayet 1'den tam iktibas. Meali: "Ey büyük bir iş yüklenen kişi!"

شد جبهه پوش گردون ز انجم به خدمت او
رمح از شهاب کرده وز مه سپر حمایل

Felek yıldızlardan (oluşan) cübbe giydi ve (onun) hizmetine (girdi). Şihâbdan/alevden mızrak, aydan da koruyucu hamayil⁶¹ yaptı.

شیر ار کند تصور در حمل تیغ و تیرش
ببر و پلنگ گردد از وی نتاج حاصل

Eğer aslan, onun kılıç ve okunun hamlesini tasavvur ederse, kaplan ve panter onun yavruları olur.

ای خسروی که تیغت سدّ سکندر آمد
بأجوج فتنه را شد اندر میانه حایل

Ey hükümdar! Senin kılıcın İskender'in seddine gelirse, Ye'cûc⁶² fitnessini ortadan kaldırır.

پرئیر شد عدویت در وی خلیده نیزه
گویا که افعیی را شد خارپشت آکل

Senin düşmanın, kendisine saplanmış süngünden dolayı, sanki bir yılanı kirpi yemiş gibi okla doldu.

با کاسهٔ تهی کس ای شه به دور جودت
غیر از حباب نبود بر روی بحر سایل

Ey sultan! Senin cömertlik devrinde elinde boş bir kâse olan hiçbir kimse yok. Sayıl/dilenci olan denizin üzerinde kabarcıktan başka bir şey yok.

گر ابر در مکنون ریزد بجای باران
در پیش دست جودت باشد هنوز مدخل

Eğer bulut, yağmur yerine parlak inci yağdırırsa, senin cömertliğinin yanında o (buna) yeni başlamış olur.

از ابر و کان و دریا پیش گفت چه گویم
نزد کریم گفتن عیب است از ارادل

Senin cömertliğinin yanında bulut, maden ve denizle ilgili ne söyleyeyim. Senin cömertliğinin yanında rezil/aşağı (ve değersiz) olanlardan söz etmek ayıptır.

در صف چاکرانت باشد هزار خاقان
در خیل بندگان صد سنجر است و طغرل

Senin askerlerin safında binlerce hakan var. Senin kulların arasında yüzlerce Sencer⁶³ ve Tuğrul⁶⁴ var.

⁶¹ Muska, bazı hastalık ve âfetlerden koruduğuna ya da bunları giderdiğine inanılarak üstte taşınan, suda eritilerek içilen veya yakılıp tütsülen yazılı kâğıdı ifade etmektedir. Omuzdan bele doğru çapraz olarak asılan muskaya hamayil denmektedir (bak. Çelebi 2020).

⁶² Kur'ân-ı Kerîm'de adı zikredilen, Zülkarneyn döneminde ortaya çıkan, kıyametin kopmasına yakın dönemde zuhur ederek yeryüzünde bozgunculuk yapacak, çevrelerine zarar verecek, her yeri yakıp yıkacak olan iki topluluktan biri (bak. Çelebi 2013).

⁶³ Son büyük Selçuklu sultanı olup Sultan Melikşâh'ın oğludur. Sincar'da doğmuştur. Henüz altı yaşında iken babası Melikşâh'ın ölümünün ardından hanedan mensupları arasında cereyan eden taht kavgaları sebebiyle yeterince eğitim alamadığı anlaşılmaktadır. Ancak küçük yaştan itibaren devlet idaresinde önemli tecrübeler edindiği, bu eksikliğini kabiliyet ve tecrübeleri sayesinde giderdiği söylenebilir. Sultan Sencer (öl. 552/1157), Büyük Selçuklu Devleti'ni yeniden toparlamaya çalıştıysa da kumandanlar arasındaki nüfuz mücadelesi yüzünden başarılı olamamıştır. "Sultân-ı Horasan, es-sultânü'l-a'zam, es-sultânü'l-muazzam, şahinşâh-ı a'zam, melikü rikâbi'l-ümem, seyyidü selâtini'l-Arab ve'l-Acem, nâsirü dînillâh, mâlikü ibâdillâh, hâfizu bilâdillâh" gibi birçok unvan ve lakaplarla anılan Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir. Sultan Sencer edip, şair ve âlimleri himaye etmiştir. Evhadüddîn-i Enverî, Mu'izzî-i Semerkandî, Ferîdüddîn-i Attâr, Ömer Hayyâm, A'mâk-ı Buhârî, Senâ'î-i Gaznevî, Reşîdüddîn-i Vatvât gibi edip ve şairler; Ömer b. Sehlân es-Sâvî, Abdurrahmân el-Hâzinî, Hakîm Alî el-Kâ'inî, Reyhânî, Şehristânî, Hüsâmeddîn İbn Mâze Sadrüşşehîd

ذات ترا نظیری در ذهن ای شهنشه
همچون شریک باری در خارج است باطل
Ey şahlarsâhı! Senin zatının zihindeki benzeri, Allah'ın ortağının hariçte batıl/yok olduğu gibidir.

گردند محو پیشت شاهان ربع مسکون
آری به معرض خور گردد نجوم آفل
Karaların sultanları, senin önünde/huzurunda yok oldular. Evet, batan yıldızlar, battıkları yerlerde güneş olacak.

چون واصفی به مدحت گفت این قصیده گفتند
روح کمال و سلمان لله در قائل
Vâsıfî, senin övgün için bu kasideyi söyledi. **Kemâl** ve **Selmân**'ın ruhu "الله در قائل"⁶⁵ dediler.

شاهها شنیده باشی کز پادشاه سلمان
از باب لطف و احسان باوی چه گشت حاصل
Ey sultan! **Selmân**'ın kendi padişahından lütuf ve ihsan olarak ne elde ettiğini duydun mu?

من کم نیم ز سلمان تو از شهش به صد ره
هستی فزون و داری بر سر بسی فضایل
Ben **Selmân**'dan aşağı değilim. Sen de sultanlıkta onun sultanının yüz mislisin. Sen birçok fazilete sahipsin.

گر این قصیده را کس گوید جواب شاهها
گردم غلام او را در محضر افاضل
Ey sultan! Eğer bir kişi bu kasideye cevap söylerse, üstün olanların huzurunda onun kölesi olacağım.

تا لطف ایزدی را باشد شمول بر خلق
همواره باد لطف بر خاققین شامل
Allah'ın lütfu yaratılmışların üzerine yayılana kadar senin lütfunun rüzgârı doğu ve batıyı kaplayacak.

Selmân-ı Sâvecî'nin **Râiyye kasidesine** yazılan nazire ise şu şekildedir:

ساقیا همچون گل رعنا در ایام بهار
جام زر از باده گلگون دمی خالی مدار

gibi âlimler onun ihsanlarına nâil olmuştur. Edîb Sâbir ve Nizâmî-i Arûzî ile Müntebüddîn Bedî de Sencer'in sarayında bulunmuş önemli simalardır (bak. Özeydın 2009).

⁶⁴ Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olan Sultan Tuğrul (öl. 455/1063), Seyhun boylarındaki Cend şehrinde doğmuştur. Babası Mikâil gayri müslim Türkler'le yapılan bir savaşta şehid düştüğünden Tuğrul ile ağabeyi Çağrı'yı dedeleri Selçuk Bey büyütmüştür. Merv yakınlarındaki Dandanakan Kalesi önünde cereyan eden savaşın Selçuklular tarafından kazanılmasının ardından Tuğrul Bey, kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı ilân edilmiştir. Kaynaklar Tuğrul Bey'i kan dökmekten hoşlanmayan, merhametli, asil davranışlı, kusur ve hataları bağışlayan, sabırlı, kibirden uzak, cömert, dürüst ve dindar bir hükümdar olarak tanıtmaktadır. İmâdüddin el-İsfahânî, Tuğrul Bey'in devrini gül bahçelerine benzetmiştir. Başlıca amaçlarından biri hac yolunu güvenilir duruma getirmek, diğeri de Fâtımîler'in varlığına son vererek İslâm âlemini birleştirmektir. Zamanının çoğunu savaşlarla geçirmesine rağmen imar faaliyetleriyle de ilgilenmiş; Nişâbur, Rey, İsfahan ve Bağdat gibi şehirlerde cami ve medreseler yaptırmıştır. Tuğrul Bey birçok şair ve edip tarafından övülmüştür. Fahreddîn Es'ad-ı Gürgânî, *Vîs ü Râmîn* adlı eserinin giriş kısmında ona bir methiye yazmış, İbn Hassûl, *Kitâbü Tafzîl'l-etrâk 'alâ-Sâ'iri'l-ecnâd* adlı kitabını Tuğrul Bey'e okunmak üzere Amîdü'l-mülk Kündürî'ye takdim etmiştir. 1040-1060 yıllarında Nişâbur'da Tuğrul Bey adına altın para bastırılmıştır; bu paraların çoğunda "es-Sultânü'l-muazzam" unvanıyla anıldığı görülmektedir (Sümer 2012).

⁶⁵ Tercümesi: "Söyleyene aferin/bravo."

Ey saki! Bahar günlerinde altın kadehi, tıpkı gül-i ra'nâ⁶⁶ gibi bir an olsun kırmızı şaraptan boş bırakma!

هست دودی ز آتش سوزنده قد افراخته

بی نهال قامتت سرو سهی در لاله زار

Senin o uzun boyun lale bahçesinde değilse, serv-i sehî⁶⁷ yakıcı/yanan ateşten çıkan bir duman gibi görünür. (Yani selvinin bahçede güzel görünmesinin sebebi, senin selvi gibi uzun boyundur!)

در تلاش افتاده‌اند اوراق گل بر روی هم

باد گویا خاک پایت کرده در بستان نثار

Gül yaprakları telaşla üst üste düştüler. Rüzgâr, sanki senin ayağının toprağını bostanda saçmaktadır.

غنچه خون آلوده بیکانی بود بگرفته رنگ

دیده تا لعل از دهانت در چمن ای گل‌عذار

Ey gül yanaklı (güzel)! Gonca, senin ağzındaki lâl⁶⁸ taşındaki kırmızılığı görünce, kana bulaşmış bir temren (gibi) olmuştur.

لاله در هاون چه حاجت مشک ساید چون صبا

می وزد در گلستان از خاک پایت مشکبار

Havanda misk kokusu yayması için laleye ne ihtiyaç var. Gülistanda esen saba, senin ayağının toprağından misk kokusu saçmaktadır.

بر کنار رودها در سایه های برگ بید

ماهیان جولان کنان در آب بینی صد هزار

Nehir kenarlarındaki söğüt yapraklarının gölgesinde suda gezinen yüz binlerce balık görürsün.

لاله دارد گرچه دایم کاسه‌ای در سر ولی

نرگس بیمار صفرا کرده از رنج خمار

Lale, her ne kadar başında devamlı bir kâseye sahip olsa da hasta olan nergis, humârın/içki içildikten sonra oluşan baş ağrısının vermiş olduğu sıkıntıdan dolayı istifra eder.

بر کنار جو چو خنجرهای سوسن رنگ یافت

باد ساید آب را سوهان صفت در جویبار

Nehrin kıyısında susen⁶⁹/zambak hançer gibi renk buldu/renklendi. Rüzgâr, ırmakta suyu tıpkı (bir) törpü gibi törpüledi/parlattı.

از درون بیضه طوطی بچه‌ها سرزد برون

میوه‌های سبز چون گشت از شکوفه آشکار

Yumurtadan papağan yavrularının çıkması, ağaç çiçeklerinden yeşil meyvelerin oluşması gibidir.

⁶⁶ Güzel, hoş, alımlı ve çekici gül, içi kırmızı dış yaprakları sarı ya da içi kırmızı dış yaprakları beyaz renkli olan gül. Gül-i dü-reng olarak da isimlendirilmektedir.

⁶⁷ Düz bir şekilde iki daldan ibaret selvi. Mecazen sevgilinin boyu anlamına da gelmektedir. Bak. <http://www.otukensozluk.com/>.

⁶⁸ Yakut gibi kırmızı ve kıymetli bir çeşit değerli süs taşıdır. Bu taşın en değerli ve makbulü Bedahşân dağlarındaki ocaqlardan çıkarıldığı için la'l-i Bedahşân/la'l-i Bedahşânî sözü meşhurdur. Doğu edebiyatlarında sevgilinin dudağı kırmızı renginden dolayı daima lâl'e benzetilmiştir. Bazen açık istiare yoluyla doğrudan sevgilinin dudağı yerine de kullanılmıştır (Onay 2009: 308-309).

⁶⁹ Süsengillerden, yaprakları kınlı ve az dallı, soğanlı ya da kök saplı çok yıllık, çiçekleri iri ve güzel keskin kokulu süs bitkisi, (İris). Bak. <http://www.otukensozluk.com/>

باغ دبیای ملون از گل و از سبزه ساخت
از برای فرش راه خسرو عالی تبار
Bahçe, renkli ipek giysilerini, soylu husrevin/hükümdarın yoluna serilen yaygı/halı
olması için gülden ve sebzedden/yeşillikten yaptı.

شاه گردون منزلت نوروز احمد خان که هست
سبزه های از گلشن قدرش سپهر زرنگار
Altın işlemeli/yazdı zlı sipihr, felek gibi yüce mertebeli **Nevrûz Ahmed Han**'ın kudret
gül bahçesinden (oluşmuş) bir çimenliktir.

شاهبازان خدنگش روز هیجا در نبرد
هریکی صد مرغ جان خصم را سازد شکار
Akdoğanlar savaş günü yapılan mücadelede, onun oku(nun) her biriyle yüz düşman
kuşu avlar.

تا فرستد رخت اعدا را به سرحد عدم
اشتران از موج خون سازد به میدان بر قطار
Yokluk serhaddine düşman rahtını gönderdi ki/gönderdiği için, develer kan dalgasından
meydanda bir katar oluşturdu.

از نهیب تیغ او شد ماهیان را زهره آب
آب از آنرو همچو زهر قاتل است اندر بحار
Onun kılıcının korkusundan balıkların ödü koptu. Bundan dolayı su, denizdeki katledici
zehir gibidir.

ای شهنشاهی که در میدان برآرد روز رزم
مار رمح جان ستانت از تن دشمن دمار
Ey yüce sultan! Savaş günü meydana görülen yılan, düşmanın bedeninden canını alan
mızraktır.

کوه ها چون پشته های ریگ گردد فی المثل
گر سپاهت را فتد بک ره به کوهستان گذار
Dağlar, kum yığınları/tepeleri gibidir. Meselde dendiği gibi "eğer senin ordun yenilirse
dağlara giden bir yol tut".

بهر حفظ آهوان اندر زمان عدل تو
شیر گردد چون سگ چوپان به گرد مرغزار
Senin adaletinin devrinde aslan, ceylanları korumak için çimenlikte çoban köpeği gibi
gezip dolaşır.

تا قیامت از زمین بیرون نیاید یک گیاه
ز آتش قهر تو گر در عالم افتد یک شرار
Eğer senin kahrının ateşinden dünyada tek bir kıvılcım (yere) düşerse, kıyamet gününe
kadar topraktan tek bir bitki çıkmayacaktır/yetişmeyecektir.

در میان آتش [و] قهرت مخیر گر شود
خصم اگر دانا بود آتش نماید اختیار
Ateşin ortasında senin kahrın seçici olsun. Eğer düşman bilgili olursa, ateşi insiyatif
olarak gösterir.

گر نسیم لطف تو بر آتش سوزان وزد
همه شاخ گل شود در نار با گلهای نار
Eğer senin lütfunun esintisi, yanan ateşe eserse, odun ateşteki nar çiçekleriyle gül dalı
olur.

ور سموم قهرت آید جانب بستان شود
جمله گلها آتشین و آتش اندازد به خار

Eğer senin kahrının sam yeli, bostan tarafından gelirse, (bostanın) bütün gülleri ateşli olduğu için dikenini ateşe verir.

ای سیاهی سپاهت عین نصرت را سواد
وی سواد ملک [و] جاهت شهر دولت را حصار

Ey senin ordunun karartısı nusret gözünü karartan! Onun makam ve mülkünün karalığı, devlet şehrini çevirip hisar eyleyen.

کف زنان بر چهره دریا، خوکنان از چپیست ابر
گر نگشتند از کف گوهرفشانت شرمسار

Senin, gevher saçan elinden/cömertliğinden utanmıyorsa, denizin köpürmesi ve bulutun terlemesi nedendir?

بندگان آستانت خسروان جم نشان
چاکرانت پادشاهان سکندر اقتدار

Senin eşiğinin bendeleri, **Cem** nişanlı hükümdarlardır. Senin hizmetçilerin/kulların ise **İskender** kudretli padişahlardır.

دولت از پیش است و اقبال از قفا هر جا روی
بخت و عزت از یمین و فتح و نصرت از یسار

Devlet önde, ikbal arkada, baht ve izzet sağ tarafta, fetih ve nusret ise soldadır.

عزم و حلمت بر زمین و آسمان گر بگذرد
زین دو هریک در مقام یکدیگر گیرد قرار

Eğer senin azmin ve hilmin yer ve gökten geçerse, bu ikisinden her biri birbirinin makamında karar kılar.

واصفی را نیست حد گفتن مدحت ولی
ساخت خود را با دعاگویان جاهت در شمار

Vâsıfî için senin övgünü yapmanın sınırı yoktur, ancak kendisine senin duacıların arasında bir yer edindi.

تا قرار است و مدار اندر زمین و آسمان
باد تختت را قرار و بخت و جاهت را مدار

Yerde ve gökte karar/dünya var olduğu sürece senin tahtın kararlı, bahtın ve makamın da açık olsun.

Bu iki kaside tamamlandıktan sonra şöyle bir haber ulaşmıştır; **âlî-hazret**/yüce efendi/zat, **ma'âlî-rütbet**/yüce dereceli, **kıdvetü'n-nukabâ**/nakiblerin tabi olup boyun eğdiği, **zübdetü'l-ulemâ**/âlimlerin en seçkini, **hallâlu esnâfi'l-müşkilât**/her türlü zorlukları çözen, **keşşâfu envâ'i'l-mu'dilât**/çeşitli tespit edilip belirlenmesi zor olan şeyleri/hususları (kolayca) keşfeden, **vâkıfu mevâkıfı's-şerâyi' ve'l-hikem**/şeriat hükümlerinin ve hikmetlerin hüviyetine vakıf, **tâli'u metâli'i'l-'ulûm bi'l-'ulüvvî'l-himem**/ilimlerin ihtiva ettiği konulara büyük bir azim ve iştihakla ulaşım onları okuyan, **münevvirü mesâbihi'l-mekâsîd bi-envâri'l-hidâye**/maksatların/hedeflerin kandillerini hidayet ışıklarıyla aydınlatan, **müfettihi ebvâbi me'âlimi't-tenzîl bi-mefâtihi'l-kifâye**/Allah'ın kudret anahtarlarıyla vahyedilmiş olan İlahî işaretlerin kapılarını açan, **el-muhtas bi-'inâyeti'llâh el-meliki'l-ahad**/melikü'l-ahad olan **Allah**'ın inayetiyle seçilen **Seyyid Şemsüddîn Muhammed** ki Hz. Muhammed (s.a.v)'in dini ve Ahmed'in/Hz. Peygamber (s.a.v)'in ümmeti gibi yüzünü/kendisini perdenin arkasına gizlemişti. Hz. Peygamber (s.a.v)'in dostlarına edilen küfürden ve yapılan uygunsuz hareketten başka bir şey işitmiyorlardı. Kendi kardeşi **Seyyid Emîr Hüseyin** ile birlikte **Lenger-i Emîr Gıyâs**⁷⁰'tan ayrılıp "el-gıyâs el-gıyâs/medet medet" diye feryat eden ve yardım isteyenlerin yardımcısı diye

⁷⁰ Herât ile Garcistân arasındaki yol üzerinde bulunan bir mevki (Bâbur 2006: 804).

dua eden fakirlerin (bulunduğu) dergâha geldiler. Hicran hâristânında/dikenliğinde sonbaharı görüp perişan olmuş kuşlar gibi sessiz kalmış (insanlar) şu şarkıyı söylemeye başladılar:

هزار شکر که بازم نوید وصل رسید
اگر فراق تو کشتی مرا که می پرسید

Binlerce şükürler olsun ki vaat edilen vuslat (günü) yine geldi. Eğer senin ayrılığın beni öldürseydi kim sorardı?

Hicran zaviyesine/köşesine giriftar olanlar/çekilenler ve ayrılık yatağının acısını çekenler şu şekilde ah u feryat ediyorlardı:

المنة لله که نمر دیم و بدیدیم
دیدار عزیزان و به مقصود رسیدیم

El-minnetü lillah⁷¹ ki ölmedik ve aziz dostlarımızla/sevdiklerimizle buluştuk, böylece amacımıza/emelimize ulaştık.

İsyancılar ve din düşmanlarının gerçekleştirdikleri düşmanlık ve yaptıkları eylemler, o **Hazret**'in yurt edindiği bu vilayette iskân etmesini zorlaştırdığı süreçte, (orada yaşayan) birçok kişi onu katletmek için aralarında anlaştılar. Gece gündüz onların öldürülmesi (için uygun anı ve zamanı) gözetip beklediler. Hatta öldürülmeleri için ellerinden gelen bütün gayreti gösterip çok çalıştılar. Bu yüzden *الفرار ممًا لا يُطاق من سنن لمرسلین*⁷² hükmü gereğince oradan kaçarak yola çıkmaya karar verdiler.

(Oradan kaçarak ayrılmaya karar verdikleri) anda, güzel bir tesadüf eseri, yaklaşık beş yüz kişilik bir kabile, **Horâsân vilayetinden Mâverâünnehir** mülküne doğru gitmek için yola çıkmıştı. Hatta (bu kabile) **Horâsân** hâkimi **Lele Bik**⁷³'ten (bir) nişân/ferman da almıştı. Ancak yola çıkan bu kervanda bulunan üç kişi, çeşitli sebeplerden dolayı çıkılan yolculuktan menedilip kafileden çıkarıldı. **Horâsân vilayetinin** meşhur ve ileri gelenlerinden **Hâce Muhammed-i Sarrâf** ile **Âzerbaycan** bölgesinin önde gelen ve itibarlı kişilerinden **Hâce İhtiyâr**⁷⁴'ın her ikisi de bu kervanın kervanbaşları idi. Bu yolculuktan menedilip çıkarılan üç kişinin yerine bu mahdum/efendi, bu mahdumun küçük kardeşi (yani **Seyyid Şemsüddîn Muhammed** ile kardeşi **Seyyid Emîr Hüseyin**) ve bu âcizin yani **Vâsîfî**'nin adı grup listesine yazılarak eklendi. 918/1512 yılının Muharrem/Nisan ayının sonlarında, göç eden bu kabile **Hıyâbân**'ın girişine bir çadır kurdu. Bu yolculuk, kış **Behmen**⁷⁵'inin ordusunu Ferverdîn⁷⁶ **Ferîdûn**'unun hezimete uğrattığı bahar mevsiminde gerçekleşmişti. Sanki bir zelzele şimşegi; nefir/boynuzdan yapılmış boru, gök gürültüsü kösü ve yıldırım humbarasından yeryüzü ve zamana düşüp çarpmıştı. Devran

⁷¹ Terc.: Minnet ancak Allah'adır.

⁷² Tercümesi: Güç yetirilip dayanılamayan bela(lar)dan kaçmak peygamberlerin sünnetindedir.

⁷³ Bu kişinin, Şâh İsmâîl'i savaş sanatı, ok atma, kılıç kullanma ve askeri hareket düzenleme konusunda eğiten Lele (Lala) Bey olması, ihtimal dâhilindedir (Ahmadov 2005: 78).

⁷⁴ Tam adı İhtiyâr b. Gıyâsüddîn olup gençliğinde ailesinin memleketi olan Türbet-i Haydariye (Zâve)'den Herât'a gelmiştir. Babası kadı olduğu için eğitilmiş bir aileden geldiği anlaşılan İhtiyâr, Herât'ta eğitim almıştır. Kadı Nizâmüddîn'in mahkemesinde çalışırken belge yazma işindeki başarısıyla dikkat çekmiştir. *Mecâlisü'n-nefâyis*'te Nevâyî, İhtiyâr'ın belge yazma işindeki dikkat çekici başarısından, fıkıh bilgisi ve diğer yeteneklerinden bahsetmiştir. Muhtemelen bu özellikleri sebebi ile Nevâyî, ondan bir inşa eseri (*Esâsü'l-iktibâs*) yazmasını istemiştir. Nevâyî'nin kurduğu İhlâsiye Medresesi'nde müderrislik yapan Hâce İhtiyâr, Sultan Hüseyin-i Baykara devrinde Herât kadılığı da yapmıştır. Bu görevini Baykara'nın vefatından sonraki mirzalar devrinde ve Timurluların çöküşünü getiren Şeybânî Han hâkimiyeti sırasında da korumuştur. Safevîler, Horâsân'a hâkim olup Herât'ı alınca, Hâce İhtiyâr'ın parlak günlerinin sona erdiği görülmektedir. Şâh İsmail'e yaklaşmak istediğine dair iddialar varsa da nihayetinde Türbet-i Haydariye'ye döndüğü ve orada öldüğü bilinmektedir (Ökten 2021: 48-49).

⁷⁵ İran takvimine göre on birinci ay (21 Ocak-20 Şubat). Behmen aynı zamanda İran mitolojik tarihinde Keyâniyân sülâlesi hükümdarlarından İsfendiyâr'ın oğlunun lakabıdır. Asıl adı 'Erdeşîr'dir. Dedesi Güştâsb'ın, yaradılışında cesaret ve bahadırılık sezerek 'kızgın, hiddetli arslan' anlamına gelen bu adla adlandırdığı rivayet edilmiştir (Tulum 2001: 331).

⁷⁶ İran takvimine göre birinci ay (21 Mart-20 Nisan).

sarbanları/devecileri, hörgüçleri dağ ve tepeleri andıran develeri, yeşil fıstık sakarlatlarla/çuhalarla donatıp kaplamışlardı. Sel suyunun su arklarından/kanallarından onların baş(lar)ına zencir dizginler/burunluklar takmışlardı. Zamane laleleri, baharın yeni gelinleri için rengârenk sebze/çimenlik ve reyhanlarla süslenen kumaşları, yatak ve uyku elbiseleri olması (yani dinlenip uyuması) için çöllere ve ovalara yaymıştı. Bulut pehtelerini/koçlarını halaç yayıyla gökkuşağına asıp âgîn/süsleme (?) için getirmişlerdi. Bahar kılıç ustası/yiğidi, ilkbaharın gelmesiyle yeşil renk alan dağın zirvesini/yamacını şimşek cilasıyla cilalamıştı. Onun rahmelerini/yarıklarını, lalenin cemreleri/kızılığı ve gök gürültüsünün çekici ile işlediğinde çıkan kıvılcımlarla donatıyordu. Su kıyılarında; goncanın peykânları⁷⁷, susenin/zambakın hançerleri, hatmî çiçeği ve nesterenin/yaban gülünün kalkanlarının kubbeleri paslandığı için rüzgâr, ırmağın içerisindeki suyu testere gibi öğütüp dönderiyordu. Fitne çıkararak bölücülük yapan rüzgâr, sebze/çimenlik ve reyhan/fesleğen ordusunu perişan edip dağıtmıştı. Su onun habâb/hava kabarcığı zindanı içerisine hapsedilmesine sebep olmuştu. Hava mühendisi, yağmur noktalarından çimenlik çocuklarına/çiçeklere tomar/kitap oluşturmak için su sayfasının yüzeyine (pergelle) daireler çizmişti. Taberhûn/kızılağaç, kan rencinden/davasından dolayı zebun olmuş, şimşek hacamatçısı, onun damarlarını mafsallarından açmış, zamane de hâl diliyle **Selmân-ı Sâvecî**'nin şu teranesini söylemeye başlamıştı:

طراوتی ست جهان را ز فر فروردین
که هر زمان خجل است آسمان ز روی زمین

Cihan, Ferverdîn ayının ihtişamıyla tazelandi/canlandı. Bundan dolayı her zaman gökyüzü yeryüzünden utanmaktadır.

ز لطف حال هوا گشت بر زمین غالب
چنان که می‌چکدش از حیا عرق ز جبین

Hâlin/zamanın lütfundan dolayı hava/gökyüzü, zemine/yeryüzüne üstün geldi. Hayadan oluşan ter, alnından yere aktı.

فلک ز قوس قزح بر هوا کشیده کمان
هوا ز برق جهان بر جهان گشاده کمین

Felek, havaya gökkuşağından bir yay çekti. (Oysa) hava, fırlayan/sıçrayan şimşekten cihan üzerine bir tuzak kurmuş.

حریر سبز چمن شد شکوفه را بستر
کنار برگ چمن شد بنفشه را بالین

Çimenliğin yeşil ipeği, şükufe/çiçek için yatak oldu. Çimenliğin yaprağının kenarı, menekşe için yastık oldu.

مرا ز آب خوش آمد که می زند بر رود
ترانه‌های دلاویز و صوتهای حزین

Irmaktan akan sular, gönlü çelen teraneler ve hüznü seslerle yankılanarak beni karşıladı.

درخت میوه که چون شاخ ثور برگ نداشت
چو برج ثور برآورد زهره و پروین

Sevr/boğa boynuzu gibi olan dalında yaprak olmayan meyve ağacı, tıpkı Sevr/boğa burcu⁷⁸ gibi **Zühre**⁷⁹ ve **Pervîn**⁸⁰ çıkardı.

⁷⁷ Okun ucunda bulunan çelikten yapılmış sivri kısım, temren.

⁷⁸ 'Felekü'l-bürûc (= burçlar göğü)' olarak da isimlendirilen sekizinci kat gökteki yıldız kümelerinin şekillerine göre verilmiş on iki adı vardır ki bunlara 'on iki burç' denmiştir. Bunlardan ikincisi sevr (= boğa) burcu olarak anılmaktadır (Tulum 2001: 321).

⁷⁹ Göğün üçüncü katında bulunan Zühre'ye, Eski Yunanlılar 'Afroit', Romalılar ise 'Venüs' demişlerdir. Yeşil renkli, soğuk ve kuru tabiatlı bir yıldız olan Zühre, Doğu minyatürlerinde iki eliyle bir kopuz tutmuş kadın

چمن به است ز چرخ برین ز سایه بید
خلاف نیست بران چرخ نیز هست برین

Çimenlik, yüce felekten ve söğüt gölgesinden iyidir. Onun felekten de yüce olmasında bir yanlışlık yoktur.

O kafiide, sayısız hüsn ü cemel/iyilik ve güzellik sahibi kişiler ile fazilet ve kemal sahibi şahsiyetler bulunmaktaydı.

به هر زمین که زدی آن پری رخان خیمه
زمین ز رشته جانها پر از طناب شدی

O peri gibi güzel yüzlüler, her yere çadır kurdular. Yeryüzü, can iplerinden oluşan iplerle doldu.

Dönemin Meşhur Hanende, Sazende ve Rakkasları

Yüzleri ay gibi parlak olan güzeller, aşk çölünde binlerce kafiyle ne yapacağını bilmeden şaşkın bir şekilde dolaşan sazende ve hanendelerle birlikte onların temenni sahrasında inler ve feryat ederlerdi. Onlardan bazıları şunlardır:

Kâsım Alî-i Kânûnî

O, (kanun çalan) bir çalgıcıdır. Feleğin ayı, onun kanununun telleri için hâleden/ağıldan gümüş iplik getirirdi. Kara gözlü güzeller, o kanunun kulaklarına/burgularına örnek olması için cennet bahçesinin gülfidanının goncalarını, kanun çalgısı yapıcısına götürürdü. Eğer **Rûhu'l-emîn/Cebrâil**⁸¹, onun cana can katan nağmesini işitse, sidre ağacının/Arabistan kirazının dalını, onun çalgı/kanun yapması için keserdi. Kendi kanadının en büyük tüyünü ise onun mızrabı olması için koparırdı.

Beyit:

نالۀ قانون او کز نرگس جادوش بود
چون ننالذ زان همه پیکان که در پهلوش بود

Onun kanununun iniltisi, sanki o cadının nergis gözünün sihriydi. Onun böğründe bulunan peykânların tamamı, niçin inlemiyordu?

Çeker/Çiker Çengî

Muganniye/kadın şarkıcıdır. O, çeng⁸²ini tutup kucığına aldığı zaman, felek meclisinde bulunan **Zühre**, kendi sazını/çalgısını alıp (utancından) yere fırlatırdı. Sanki onun gökyüzünden yeryüzüne inmiş olan çengine, bizzat kendi saçının kılını kopararak tel yapardı.

Beyit:

دلبر چنگی که ساز دلبری آهنگ ساخت
رشته جان من از هم کند و تار چنگ ساخت

Gönül çelen saza/çenge ahenk veren çengî dilber, benim can rişterimi/iplerimi kopararak ondan çengine tar/tel yaptı.

şeklinde tasvir edilmiştir. Edebiyatta çeng, saz ve musiki ile kimi zaman da aşk ve güzellikle birlikte anılmıştır. İranlılar bu gezegene 'Nâhîd' demişlerdir (Tulum 2001: 320).

⁸⁰ Türkçe'de 'Ülker' diye adlandırılan Pervîn, Kuzey yarım küresinde sevr (= öküz, boğa) burcunun en parlak yıldızı olan Eddeberân'ın ilerisinde, öküz/boğa biçiminde görünen şeklin hörgücünde bulunan bir yıldız kümesidir. 'Süreyyâ' diye de anılmaktadır (Tulum 2001: 327).

⁸¹ Cebraîl, ilâhî emirleri hem meleklere hem de peygamberlere ileten vahiy meleğidir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Cibrîl, Rûhu'l-kudüs, Rûhu'l-emîn, Rûh ve Resûl şeklinde beş değişik isimle ifade edilmektedir (bak. Yavuz vd 1993).

⁸² Kanuna benzeyen ve dik olarak çalınan bir çeşit çalgı olan çeng, harpin küçüğüdür. Ekseriyetle büyük çarpaya demek olan çegâne ile birlikte çalınmaktadır. Çengî ise hem çeng çalana hem de rakkaseye denmektedir (Onay 2009: 126).

Üstâd Seyyid'in oğlu Ahmed-i Gicekî⁸³

Ahmed-i Gicekî, çalgıcıların önde gelenlerindendi. Felek, doğu güneşinin altın kadehini, onun gicekinin/kemançesinin taşı için uygun görürdü. Cennet hurileri ise gicek kemançesinin târı/teli için bizzat kendi amber kokulu saçlarının kıllarını çekip (ona tel olarak) bağlardı. **Âlî-hazret**/yüce zat, **velâyet-menkabet**/velâyet sahibi ve **hakikat-meâb**/hakikatın bulunduğu yer/hakikat sahibi olan **Mevlânâ Nûreddîn Abdurrahmân-ı Câmî**⁸⁴ (Allah onun sırrını kutlu kılsın)'nin, gicek/kemançe için söylemiş olduğu gazelin matla beyti şu şekildedir:

Beyit:

صدای آن غجکم کشت [و] حسن آن غجکی
که شور مجلس عشاق شد ز پر نمکی

Gicekin/kemançenin sesi ve gicek çalanın güzelliği beni öldürdü. O ses, melahatten âşıklar meclisinin şûru/fitnessi oldu.

Muhib Alî-i Belebânî

Daha önceki zamanda dönemin önderi ve Rahmân'ın/Allah'ın halifesi olan **Muhammed Şeybânî Han** (öl. 916/1510)⁸⁵'in himayesinde olan gençlerdendi. Şu matla, onun hakkında söylenmiştir:

به لبان شکرین تا بلبان آوردی
به لبان تو که جام به لبان آوردی

⁸³ Bu isim, eserin başka bir yerinde "Üstâd Seyyid Ahmed-i Gicekî" şeklinde geçmektedir (bak. Vâsîfî 1349: I/405). Ancak burada ismin kullanılış şekli eseri yayımlayan Bodirev'in de dikkat çektiği gibi Ahmed Gicekî'nin Üstâd Seyyid isimli birinin oğlu olduğu düşüncesini düşündürmektedir.

⁸⁴ İran edebiyatının son büyük ve çok eser kaleme alan şair, edip, sufi ve bilgini olan Mevlânâ Nûreddîn Abdurrahmân b. Nizâmuddîn Muhammed-i Câmî, aslında İsfahanlı bir ailenin çocuğudur. Babası Nizâmuddîn Ahmed, buradan Câmî'nin Harçird kasabasına göçmüştür. Câmî, 817/1414 yılında burada doğmuştur. Câmî nisbesini ve mahlasını, doğduğu kasabanın bağlı olduğu Câm şehrinde almıştır. Buradan Herât'a giden babasının yanında, Nizâmîye medresesinde okumuş; Ulug Bey zamanında Semerkand'a gidip orada Bursalı Kadızâde-i Rûmî'den, daha sonra Herât'ta Ali Kuşçu'dan riyaziye dersi almıştır. Böylece devrinin bütün ilimlerini öğrenen Câmî, yaşamış olduğu bir aşk macerasının sonunda tasavvufa yönelmiş, Herât'ta nakşebendî tarikâtı şeyhi Sa'duddîn-i Kâşgârî'ye intisap etmiş ve bu şeyhin kızıyla evlenmiştir. 1465'te tekrar Semerkand'e giden Câmî, burada Sultan Hüseyin-i Baykara, Ali Şîr Nevâyî gibi sultan ve emirlerle dost olmuştur. Ancak bundan sonra Otrar/Fârâb ve Taşkend'de bir müddet kalmıştır. Özellikle tasavvufu olan irtibatı ve seyr ü sülukta almış olduğu merhaleler, onun bir şeyh olmasını gerektirirdi. Ancak o, kendisini tamamen ilme vermek için özellikle de kendinde başkalarını irşat etmek salahiyetini görmesine engel olan alçak gönüllülüğü sebebiyle üzerine böyle bir vazife almamıştır. Ayrıca kaleme aldığı eserler vesilesiyle şöhreti ve itibarı artıp bütün İslam âlemine yayılan Câmî, 877/1473'te hacca gitmiştir. Hac yolculuğu sırasında güzergâhında bulunan devletlerin başkanları tarafından büyük saygı ve hürmet görmüştür. Hatta Fâtih Sultan Mehmed, Câmî Halep'te iken ona çeşitli hediyeler göndererek onu İstanbul'a davet etmiştir. Ancak Fâtih'in gönderdiği elçi Halep'e vardığında Câmî, oradan Diyarbakır'a geçmiştir. Câmî, hac dönüşünde Hüseyin-i Baykara'nın kendisi için yaptırmış olduğu medresede ders vermeye başlamıştır. Bu arada Hüseyin-i Baykara ile Ali Şîr Nevâyî, Câmî'nin eserlerini yazdırmak için bazı hattatları görevlendirmişler, dönemin meşhur Bihzâd ve Kâsım Alî gibi ressamlarına da bu eserleri süsletmişlerdir. Fâtih gibi oğlu II. Bâyezîd de Câmî'ye yakın ilgi göstermiş ve mektuplaşmışlardır. Câmî'nin şiir, edebiyat nazariyesi, tasavvuf, tefsir, hadis, muamma, Arapça nahiv gibi birçok ilimle ilgili çok sayıda eseri bulunmaktadır (Ateş 1968: 392-393).

⁸⁵ Şeybânîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Şeybânî Han; Savran, Yesi ve Semerkand'daki medrese ve vakıfları ihya etmiş, Tûs şehrinin imaretlerini tamir ettirmiştir. Zerefşân havzasında ve Siriderya havzasında Otrar'da yeni arklar açtırarak tarım alanları oluşturmuştur. 1507'de yeni gümüş ve bakır sikkeler (tenge) kestirip hâkimiyeti altındaki bütün topraklarda kullanılmasını emretmiş, Timurlular döneminde basılan akçelerin kullanımını yasaklamıştır. Hükümdarlığın yanı sıra aynı zamanda şair olan Şeybânî Han edebiyatçıları, sanatkârları, âlimleri himaye etmiştir. Sefere çıkarken kütüphanesinin bir kısmını yanında götürdüğü rivayet edilmektedir. Kasım hanlarından gençlik arkadaşı Kasım Sultan'ın kütüphanesi için Buhârâ'da istinsah ettirdiği, Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin *Su'ab-i Peñçâne* adlı eseri, Kasım Han tarafından Yavuz Sultan Selim'e yahut Kanûnî Sultan Süleyman'a hediye edilmiştir. Şeybânî Han'ın vak'anüvisi Molla Benâî, *Şeybânî-nâme*'sinde onun hayatını ve savaşlarını anlatmıştır (bak. Türkoğlu 2010).

Şeker gibi tatlı dudaklarını benim dudaklarıma aldığın an, senin dudaklarına yemin olsun ki canımı benden aldın.

Üstâd Hasan-ı Ūdî

Bu âlemde yetişmiş ender çalgıcılarından biri de **Üstâd Hasan-i Ūdî**'dir. Ruhu coşturup gönlü aydınlatan diğer çalgıcılar, onun kulaklarına takılı halkalar/küpeler gibiydi yani onun gölgesinde kalmış kişilerdi. Hatta onlar, tamburun sandık kısmına benzeyen sinelerini, onu kiskanmalarından dolayı mızrap gibi olan tırnaklarıyla tırmalamışlardı.

Üstâd Hüseyinî-i Kûçek-i Nâyî

Güzellikte en doruk noktada idi. Onun sazının/çalgısının sesi, Irâk-ı Arab ve Acem'de şöret bulmuş ve zirveye ulaşmıştı. Şöyle nakledilmiştir ki; Ka'be'nin güzelliği ile aşkına mağlup olup hayran düşen hacılar kafilesindeki zavallı âşıklar, çöldeki saba rüzgârının oluşturduğu çingirak sesini andıran (o kafilde bulunan) **Hüseyinî-i Kuçek**'in ney sesiyle günlerini geçirirlerdi.

Hâfız Basîr

O kafilde bulunanlardan biri de "**Mîr Hânende**" ismiyle meşhur olan **Hâfız Basîr**'di. Onun, şarkı söylediğinde vecde girip kendinden geçtiği ve bunun neticesinde güçten düşüp takatsiz kaldığı herkes tarafından bilinmektedir. Tam bir şöhrete sahip olan **Hâfız Basîr**, şarkı söylemede döneminin yegânesi idi. **Hazret-i Dâvûd** (a.s.)⁸⁶'dan sonra hiç kimse **Hâfız Basîr** gibi şarkı söylememiştir. **Hâfız Basîr**'in şarkı söylediği bir mecliste dört kişinin kendinden geçtiği meşhurdur. Şöyle nakledilmiştir ki, bir gün divan ehli ile eşrafın da hazır bulunduğu **Hâce Tâvus** (öl. 1400/1494-1495)⁸⁷'un taziyesinde, **Hâfız Basîr**'den bir şarkı söylenmesi istendi. O da, **Hâcû-yi Kirmânî** (öl. 753/1352)⁸⁸'nin bir gazelinin okudu. O gazelinin bir mısraı şöyledir:

⁸⁶ Tanrı tarafından İsrâilîoğulları'na gönderilen ve kendisine *Zebûr* adında kutsal kitap verilen peygamber (bak. Harman 1994).

⁸⁷ Asil ve yüksek bir soya mensup olan Hâce Kutbuddîn Tâvus, Semnân dârü'l-vüzerâsının imtiyazlı iki ailesindedir. Babası tarafından Sâsânîler soyundan olan Behrâm-ı Gûr'un nesebinden, eskiden beri siyasetle uğraşmakla ve cömert olmakla meşhur Behrâmilerdendir. Anne tarafı ise Balice kavminin büyükleri arasındadır. Girdiği sınavları, emsalleri ve akranları arasında hep kazanan Hâce Kutbuddîn Tâvus hakkında kaynaklarda, "*iyi yönlerini anlatmak için kalem uçmaktaydı*" ifadesi kullanılmıştır. 826/1423 civarında doğduğu tahmin edilen Hâce Kutbeddîn Tâvus'un, Ebu'l-Kasım Bâbur Mîrza'nın hizmetine ne zaman girdiği bilinmemekle beraber 25 Rabiulahir 861/22 Mart 1457'de Babur Mîrza'nın ölmesi ile birlikte Sultan Ebu Sa'id Mîrza'nın vezirliğine dâhil olmuştur. 900/1494-1495'te ölen Hâce Kutbeddîn Tâvus, en az 39 yıl vezarete bulunmuştur (bak. Yağlı 2014: 285-292).

⁸⁸ Tam adı Ebu'l-Atâ Kemâlüddîn Mahmûd b. Alî b. Mahmûd Mürşidî-i Kirmânî olup Kirmân'da doğmuştur. Şiirlerinde "hâce" kelimesinin küçültmeli ismi olan "Hâcû" mahlasını kullanmıştır. Nahlend-i şu'arâ, Hallâku'l-me'ânî, Melikü'l-fuzalâ lakapları, Mürşidî ve Kirmânî nisbeleriyle anılmıştır. Eserlerinden iyi bir öğrenim gördüğü, özellikle astronomi alanında geniş bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Önce Mürşidiyye tarikatı şeyhlerinden Emînüddin Muhammed-i Kâzerûnî'ye, bir süre sonra da Alâüddeve-i Simnânî'ye intisap etmiştir. Bağdat'ta bulunduğu sırada yazdığı *Hümâ vü Hümâyûn* adlı eserini İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahâdır Han'a sunmak üzere Tebrîz'e gitmiş; ancak sultanın öldüğünü öğrenince eserini onun yerine geçen Ârpâ Han'a takdim etmiştir. Hâcû-yi Kirmânî, başta hükümdarlar olmak üzere 100'ü aşkın kimse için övgü şiirleri yazmıştır. Ancak menfaatine dokunan birçok kişiyi ağır şekilde hicvetmekten de çekinmemiştir. Şii-İmâmî olmasına rağmen eserlerinde on iki imamın yanı sıra dört halifeyi övmesi, o dönemde İrân'da Sünnîliğin hâkim bulunması ve şeyhinin Sünnî olması ile açıklanabilir. Usta bir şair olan Hâcû özellikle gazel sahasında büyük bir başarı göstermiştir. Eserlerinde din dışı konularla tasavvufî ve hikemî meseleler büyük bir maharetle bağdaştırılmıştır. Kaside, gazel, kıta, terci-bend, terki-bend ve rubâilerden oluşan 9000 beyitlik *Dîvân*'ın yanında *Hümâ vü Hümâyûn*, *Mesnevî-i Gül ü Nevruz*, *Ravzatü'l-envâr*, *Kemâl-nâme* ve *Gevehnâme*'den oluşan bir hamsesi bulunmaktadır. Hamsenin dışında *Sâm-nâme* ve *Mefâtihu'l-kulûb* adlı iki manzum eseri daha vardır (bak. Tokmak 1996).

Mısra:

وفات به بود آن را که در وفای تو نبود

Senin vefanın olmadığı (kişinin) yani sana sadık olup itaat etmeyen ölümü daha iyidir.

Daha sonra şu beyte geçerek okumaya başlamıştır:

Beyit:

در آتش افکنم آن دل که در غم تو نسوزد

به باد بردهم آنجان که در هوای تو نبود

Senin gamınla yanmayan gönlü, ateşe atayım. Senin arzunun bulunmadığı canı ise yok edeyim.

Şöyle rivayet edilmiştir ki: Eyvanın/kemerli büyük evin köşesinden bir yusufluk kuşu uçarak gelip kendini **Hâfız Basîr**'in yanına attı ve (orada) kendinden geçti/öldü. Ayrıca o gün yaklaşık kırk kişi bayıldı. Bayılanlar, omuzlara alınarak meclisten dışarı çıkarıldı. Kısacası merhum ve mağfur padişah **Sultan Hüseyin Mîrzâ Baykara** (öl. 912/1507)⁸⁹'nın yaylaklarından biri olan **Çihil-duhterân**⁹⁰'da **Hâce Muhammed-i Sarrâf** etkileyici bir sohbet yaptı. Sohbetten sonra bir meclis/toy düzenledi. Kervan ehlinin tamamını o düzenlenen meclise çağırdı. Meclise katılanlar, önceden kendilerine tahsis edilen yerlere oturdular. Mecliste bulunanlar, **Hâfız Mîr (Hâfız Basîr)**'den bir gazel okumasını, **Üstâd Hüseyin-i Kûçek**'ten ise bir ney taksimi yapmasını istediler. **Hâfız Mîr, Mevlânâ Benâyî** (öl. 918/1512)⁹¹'nin **Üstâd Şeyhî-i Nâyî**⁹²'ye irticalen söylediği gazeli okumaya başladı. Bu gazelin matla beyti şu şekildedir:

بسوخت ز آتش نائی دل بلاکش من
مگر به نی نفسی می دمد بر آتش من

Benim belâ çeken gönlüm, Nâyî'nin ateşinden yandı. Meğer (Nâyî) ney ile benim ateşime üflüyormuş.

⁸⁹ Sanatçı yönüyle de tanınan Timurlu hükümdarıdır. Cesur bir savaşçı olan Hüseyin-i Baykara, Horâsân ve civarında otuz yedi yıl parlak bir saltanat sürmüştür, bu süre zarfında sanata ve sanatçılara büyük önem vermiştir. Şairler, ressam ve tarihçilerin de aralarında bulunduğu pek çok ilim adamını himaye etmiş, Herât'ı bir kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. Onun himaye ettiği âlimlerin başında çocukluk arkadaşı, daha sonra divan beyi nişancısı ve nedimi olan Alî Şîr Nevâyî ile ünlü mutasavvıf şair Molla Abdurrahmân-ı Câmî ve Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifi gelmektedir. Özellikle oluşturduğu meclisler meşhurdur (Algar vd. 1998).

⁹⁰ Bâdgîs'e bağlı bayındır ve önemli bir kasabadır. Bir pazarın da yer aldığı Çihil-duhterân, kalabalık nüfusa sahiptir. Buraya Alî Şîr Nevâyî bir ribat yaptırmıştır. Ayrıca insanların gelip ziyaret ettiği bir de türbe bulunmaktadır. Özellikle bahar mevsiminde yağın yağmurlardan dolayı selin oluştuğu ve oluşan selin orada yaşayanlara zarar verdiği bir ırmak yer almaktadır. Bu ırmağın üzerine daha sonra bir köprü yapılmıştır (İsfizârî 1338: I/145).

⁹¹ Asıl adı Kemâluddîn Şîr Alî-yi Herevî olan ve Herât'ta doğan Benâyî, babasının mimar olmasından dolayı bu mahlası kullanmıştır. İleri yaşlarda bunun yerine "Hâlî" mahlasını kullanmayı tercih etmiştir. Herât'ta edebiyat, mûsiki ve hatla ilgili çok iyi bir öğrenim gören Benâyî, ardından tasavvufa yönelerek zâhidâne bir hayat sürmeye başlamıştır. Bir müşid bulmak için merkezi İran'ı dolaşmış, daha sonra Fars'a gitmiş, burada Nurbahşiyye tarikatı şeyhlerinden Şemseddîn-i Lâhîcî'nin müridi olmuştur. Akkoyunlu Sultanı Yâkub'un daveti üzerine gittiği Tebrîz'de büyük bir itibar görmüştür. Sultan Yâkub ölünce Herât'a dönen Benâyî'nin, alaylı sözleri sebebiyle Alî Şîr Nevâyî ile araları açılmıştır. Bundan dolayı Semerkand'a gitmek zorunda kalmıştır. Nevâyî'nin onu musikîden anlamadığı için kınaması üzerine musiki ile ilgilenmiş ve beste yazacak duruma gelmiştir. Benâyî'nin Farsça şiiirlerinden oluşan bir divanı, Şeybânî Han'ın gençliğinden Timur İmparatorluğu'nun dağılmasına kadar meydana gelen olayları içine alan *Şeybânî-nâme* isimli mensur eseri, ahlaki hüviyette *Behrâm ü Bihrûz* isimli mesnevisi bulunmaktadır (bak. Karaismailoğlu 1992; Bâbü 2006: 352; ayrıca bak. Kartal 2019b: 637-654).

⁹² Alî Şîr Nevâyî'nin himaye edip yetiştirdiği sanatkârlardandır. Udu ve kitareyi çok iyi çalan Şeyhî, on iki on üç yaşından itibaren neyi de mükemmel üfleemektedir. Bir gün Bedüzzamân Mîrzâ'nın sohbetinde bir havayı neyden çok güzel bir şekilde çıkarmıştır. Kul Muhammed, aynı havayı kitareden aynı şekilde çıkaramayınca; "Kitare noksan bir sazdır." der. O an Şeyhî, hemen kitareyi Kul Muhammed'in elinden alır ve neyden çıkardığı havayı aynı şekilde kitareden de çıkartır. Nağmeye çok iyi vakif olup duyduğu nağmenin hangi neyin hangi perdesiyle aynı ahenkte olduğunu belirtirmiş. Beste yapmakta başarılı olmadığı için fazla bestesi bulunmamaktadır (Bâbur 2006: 342, 355).

Maksûd Alî-i Rakkâs

O, dans etmeye başladığında doğu güneşi ve parlak ayın rehin alındığı, dans etmeyi bıraktığında ise mecliste bulunanların tamamının etrafında toplandığı bir gençti. O genç, dans ederken bu aciz ve hakir (yani **Vâsîfî**) de **Mevlânâ Benâyî**'nin gazelininden ve onu **Hâfız Mîr**'in okumasından etkilendi. O an **Vâsîfî**'nin hatırında bu gazele bir cevap verme/nazire yazma isteği oluştu. **Vâsîfî**, içinden eğer bu dans eden genç için şu an irticalen nazire bir gazel yazarsam, yazdığım o gazeli onun ayaklarına parlak inci saçar gibi dağıtırim diye geçirdi. O genç dansını henüz bitirmeden **Vâsîfî**, yazmaya başladığı gazelini tamamladı. Tamamlanan bu gazelin matla beyti şu şekildedir:

به رقص گرم چو گردید سرو مهوش من
ز باد دامن او درگرفت آتش من

Benim ay yüzlü ve servi boylu sevgilim raks edip dönerken, onun eteğinin rüzgârıyla benim ateşim yandı.

O genç, dansını bitirdikten sonra **Vâsîfî**, yazmış olduğu gazelini, önce meclise katılanların huzurunda okudu daha sonra ona verdi. Mecliste okunan bu gazel, orada bulunanların söyledikleri övgü sözleri ve beğeni ifadeleriyle daha da süslendi.

Bu fakirin yani **Vâsîfî**'nin sahip olduğu haysiyet ve erdemi, her zaman dile getiren, başarı ve kabiliyetini daima ifade eden dostlarından biri, mecliste bulunanlara: "Filan kişi (yani **Vâsîfî**), mûsîkî ilmini çok iyi bilir, ayrıca gazeli de çok güzel ve etkili okur." dedi. Mecliste bulunanlar, işittikleri bu sözü çok abartılı buldukları için orada bulunan **Nâyî**'ye: "Bize ney üfle." dediler. Meclis ehlinin bu isteği üzerine **Nâyî**, bir ney taksimi yaptıktan sonra **Vâsîfî**'ye: "Niçin bir gazel okumuyorsun? Niçin biz fakirleri o güzel ve etkileyici sesinden mahrum bırakıyorsun? Niçin ondan müstefit olmamıza imkân vermiyorsun?" diye sordu. Bunun üzerine ben de ona: "Ey selvi endamlı! Ey gönül okşayan dost! Ben her ne kadar zihin defterimin sayfalarını çevirip şöyle bir baksam, onda hiçbir şey göremiyorum, gönül defterimin sayfalarını açıp şöyle bir göz atsam, bu sefer de onda yazılmış bir beyti bırak, tek bir harf bile bulamıyorum." diye cevap verdim. Kendisine cevap verdiğim kişi tebessüm ederek bana: "Siz, parlak bir gazel ve güzel bir şiiri, irticalen söyleyebilecek kudret ve yeteneğe sahipsiniz. Hatta bunun için başka bir şiire de ihtiyacınız yok." dedi. Bu sözü işitir işitmez hem gönlümde, beni rahatlatıp mesut kılan bir sevinç oluştu hem de çok mutlu oldum. Hemen ona, neyi al ve üfle dedim. O, neyi alıp üflemeğe başladı. Ben de o, ney üflerken şiir okumaya başladım:

Beyit:

عشاق را ز ساز تو حال دگر شود
چون نی بری به سوی دهان نیشکر شود

جانا من آن نیم که بنالم ز دست تو
سوراخها چو نی اگر در جگر شود

خواهم که بعد مرگ دمد نی ز تریتم
باشد که هم‌نفس به تو ای سیمبر شود

زان نی نیاورم به دهان کآتش دلم
افتد به نای و آتش من تیزتر شود

بر من گرفت نیست که افغان کنم ولی
ترسم ز پرده راز نهانم بدر شود

زینسان که همدم لب لعل تو بینمش
آخر به نی دو دست مرا در کمر شود

ای واصفی به ناله و افغان دگر چین
نائی به کوی او که کسی را خبر شود

Neyi ağzına götürdüğün an, o ney-şeker/şeker kamışı olduğu gibi senin sazının (sesin)den âşıkların hali değişir.

Ey cânım! Benim ciğerimde ney gibi delikler açılrsa bile ben onun gibi senin elinden inleyip şikâyet etmem.

Ey gümüş bedenli sevgili! Seninle hem-nefes olması için ölümden sonra toprağımdan ney yeşermesini diliyorum.

Neyi ağzıma götürüp üfle miyorsam, bunun sebebi şudur: Korkarım gönlümün ateşi neye sirayet ederse, benim ateşim daha da alevlenir.

(Ney gibi/ney üfleyerek) inlemek benim için girift/imkânsız bir şey değil(dir). Ancak inlersem, gizli sırrım ifşa olur diye korkuyorum.

Neyi iki elinle tutup dudağına götürerek onunla hem-dem olduğunda, ben de iki elimi sinirden belime götürürüm.

Ey **Vâsîfî**! Bir daha bu şekilde ah u figan ederek onun mahallesine gelmeyesin! Çünkü bu durumu duyanlar olur.

Şâh Kâsım

O mahfilde/mecliste bulunan gençlerin önde geleniydi. Eğer o, meclisteki diğer gençlerle karşılaştırılırsa, şüphesiz onun, yıldızlar arasında yer alan güneş gibi olduğu görülürdü. Ona **Şâh Kâsım** deniyordu. Bu yüreği yanık olup inim inim inleyene nûr/ışık, nâr/ateş, neş'e ve akâr karışmıştı. Tatlı dudağının hokkasından tarif edilen ve övülen parlak cevherler, takdir edilen minesseye/gelin odasına dökülürdü. Mecliste bulunanlar, o nazeninin hatırını/gönlünü tarif ederken bu hüznü kemineyi (örnek göstermeyi) uygun gördüler. Övgü ve tarif vadisinde kemâ yenbağî/uygun olduğu/olması gerektiği gibi koşullar.

Mevlânâ Hândmîr-i Müverrih (ö. 942/1535-36)⁹³

Horâsân'ın önemli ve meşhur fazıllarındandır. O, **Emîr Alî Şîr** (ö. 907/1501)⁹⁴'in değerli ve özel adamlarından biri olarak kabul edilmektedir.

⁹³ Tam adı Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmüddîn Muhammed b. Hâce Celâlüddîn Muhammed b. Hâce Burhânüddîn Muhammed-i Hüseyin-i Şîrâzî olan Hândmîr, yüksek seviyede idareci ve âlimlerin yetiştiği bir aileye mensuptur. Babası Hümâmüddîn, Timurlu Hükümdarı Ebû Said Han'ın oğlu Semerkand hâkimi Sultan Mahmûd Mîrzâ'nın veziri idi; anne tarafından *Ravzatü's-safâ* müellifi Mîrhând'ın torunudur. Herât'ta dedesi Mîrhând'ın gözetiminde ve onun zengin kütüphanesinden faydalanarak yetişmiş, genç yaşta temayüz edip Ali Şîr Nevâyî'nin himayesine mazhar olmuş, Abdurrahmân-ı Câmî ve Kemâleddîn Bihzâd gibi âlim ve sanatçıların katıldığı ilim meclislerinde bulunmuştur (bak. Aka 1997).

⁹⁴ Uygur kabilesinden olan Kîçkine Bahşi'nin oğlu olup 844/1441'de Herât'ta doğmuş ve 906/1501'de yine burada vefat etmiştir. Yazmış olduğu Türkçe manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının en seçkin, yetkin, başarılı ve önde gelen simalarından biridir. Ayrıca oluşturduğu *Farsça Dîvân*'ı, Farsça oluşturduğu muamma ilmiyle ilgili *Risâle-i Mufredât*'ı ve kaleme aldığı *Mecâlisü'n-nefâys* adlı şairler tezkiresiyle de İran Edebiyatı'nda çok üstün ve önemli bir konumu vardır. O, hayatı boyunca kendini en iyi şekilde yetiştirmekle meşgul olmuş, sonsuza kadar ismini yaşatacak manzum ve mensur eserler yazmaya, güzel ve parlak şiirler söylemeye gayret etmiş ve çaba sarf etmiştir. Fıtraten her ne kadar Farsça ve Türkçe şiir söylemeye kabiliyeti varsa da o daha ziyade Türkçe şiirler yazmıştır. Devletşâh'ın ifadesiyle Türkçede üstat, Farsçada ise fazilet sahibidir. Farsçanın çok muteber olduğu, Fars Edebiyatı'nın Molla Câmî ile zirvede bulunduğu ve münevverlerin Farsça konuşmayı ve şiir yazmayı meziyet olarak kabul ettikleri bir dönemde, O, *Muhâkemetü'l-lugateyn* isimli bir eser kaleme alarak Türkçenin birçok yönden Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu savunmuş, bunu Türkçe ve Farsçadan getirdiği örnekleri kıyas ederek ispat etmiştir. Hatta Türkçe ile de yüksek, gelişmiş ve tekâmüle ulaşmış bir edebiyat meydana getirilebileceğini bizzat Türkçe yazdığı eserleriyle ortaya koymuştur. Hem bu tavrıyla hem de söylemleriyle yeni yetişen genç şairleri Türkçe yazmağa teşvik ederek özendirmiştir. Bütün bunlar onun kültür ve edebiyat hayatımızdaki yeri ve hizmetini daha iyi göstermektedir (bak. Ateş 1968: 454-55; Eraslan 2022, 2022a; Levend 1965; Togan 1964; Kut 1989; Sâm Mîrzâ 1346: 334; Câmî 1371: 108; Devletşâh 1901: 495; Kartal 2000, 2003, 2019a, 2019b, 2020, 2021).

Vâsîfî'nin Muamma-güşâlıkta Sınava Tabi Tutulması

Şöyle denildiği belirtilmektedir: (Mecliste bulunanlar Vâsîfî'ye;) işittiğimize göre sizin muamma ilmindeki maharet ve yetkinliğiniz o derecededir ki her ne zaman size ismi belirtilmeden bir muamma okunsa, hemen ya da biraz düşündükten sonra okunan o muammayı çözebiliyorsunuz. Ancak biz bu söylenenlere, bu durum bizzat bizim huzurumuzda gerçekleşmeden ve biz ona şahit olmadan inanmıyor ve bu söylenenleri asla kabul etmiyoruz, dediler. Akabinde orada bulunanlardan biri şu muammayı okudu:

ز آفتاب رخ جان افروزی
می رسد بر دل ریشم سوزی

Can(ı) yakan yüzünün güneşinden yaralı gönlüme ateş/alev geliyor.

Ben, bu muamma okunur okunmaz hemen muammayı çözdüm ve “Azîz” adına söylendiğini söyledim. Benim (üzerinde düşünmeden) hemen verdiğim bu (doğru) cevap karşısında, muammayı okuyan (çok) şaşırıldı ve bana: “Biz, senin bu muammayı daha önceden bildiğini düşünüyoruz. Ancak ben şehirden ayrılıp buraya gelene kadar beş muamma söyledim. Söylediğim bu muammaların hiçbirini, bir kişiye dahi okumadım. Eğer bunları, doğru olarak çözebilirseniz, işte o zaman size inanıp muamma çözümedeki maharetinizi kabul edeceğiz.” dedi. Bu muammalardan dört tanesini, yine hemen çözdüm. Kalan bir tanesini çözerken biraz düşünmek zorunda kaldım. Biraz düşünmemin sebebi ise, o muammanın, görünürde yanlış/problemlili olmasıydı. Ben de bu durumu, muammayı söyleyen kişiye belirttim. Bunu ifade etmem üzerine muamma sahibi, benimle tartışmaya başladı. Mecliste bulunanların çoğunluğu muamma ilmini bildikleri için o muammanın yanlışlığı konusunda benim görüşüme destek oldular ve muammanın hatalı olduğunu doğruladılar. Daha sonra o ve diğer gençlerin tamamı, **Emîr Hüseyin-i Nişâpûrî** (ö. 904/1499)⁹⁵'nin *Risâle-i Mu'ammâ/Muamma Risalesi*⁹⁶'ni benden okuyarak muamma ilmini öğrenmeye başladılar. Ancak bu fakir (yani Vâsîfî), bu ince muammanın kolayca düşünülmesinde ve bu derin savın ortaya konulmasında (düşünceye) daldım/gömüldüm. Çünkü o gencin sevgi ve muhabbetinde kafilde bulunanların iştirakliği ve fikir birlikteliği açıklanıp kabul edilmişti. Sevilen ve güvenilen yakın arkadaşların uzlaşması ile dostların yakınlaşması yok olma derecesine ulaştı/geldi. Hatta muhabbet, külfet ve sıkıntıya dönüştü. Özellikle de sayısız kinayelerde/imalarda bulunan rakiplerin tahrikleri ve çirkeflikleri nedeniyle **Hâce Muhammed-i Sarrâf**'ın kalbi, bir türlü sakinleşmiyordu. Bilahare onun yârinin tashîfinin ortaya çıkması, kesin kararlı bir grup insanla onun düşmanlığının temelini güçlendirdiği için birbirinden nefret etme çölüne doğru koştu. Şüphesiz her bilinen ile bilinmeyenin karışımının oluşturduğu problemi göz ardı etmeyi uygun buldum, uzlaşıp anlaşma arzu ve isteğini herkesin gözündü gördüm. O parlak ay ki onun yüzünden ışık ödünç alan güneş gibi görünüyordu. Onun yüzünü aya benzetmek çok uygun değildi. Onun adına daha önce işaret edilmişti. Bu hakire kasr/köşk tarhu/tasarımı yaptı. Her nereye gidersem gideyim med harfi gibi benim başımın üzerine gölge düşürüyordu. O güzellik feleğinin güneşini ihtilat etme mecburiyetinden dolayı bir özür olacak ya da yukarıda adı zikredilen **Hâce** ve kınanıp terkedilmiş âşıklara zerafetindeki hoşlukla mutayebe/mizah tarzında bir kaside söylenmesi

⁹⁵ Bir müddet Herât'ta yaşayan Emîr Hüseyin, bir süre burada Mollâ Câmî'nin talebesi olmuştur. Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâyis* adlı eserinde, onun yumuşak ahlaklı ve güzel tavırlı biri olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca etrafındakilere nazikçe davrandığını ve son derece kibar bir kişi olduğunu belirttiği Emîr Hüseyin'in, muamma ilmindeki inceliği çok ileri dereceye taşıdığını ve ona ulaşmanın mümkün olmadığını da ifade etmiştir. Bâbur de *Vekâyi'*sinde onun hakkında, “Her halde hiç kimse onun kadar muamma söylememiştir. Bütün vaktini muamma için sarf etmiştir. Gayet mütevazı, iddiasız ve zararsız adammış.” demektedir (Öntürk vd. 2020: 131-132). Muamma ilminin en büyük üstatlarından biri sayılan Mîr Hüseyin b. Muhammed el-Hüseyin el-Nişâbûrî el-Şîrâzî, Herât'ta Sultan Hüseyin-i Baykara'nın sarayında bulunmuş ve *Risâle-i Mu'ammâ* isimli meşhur eserini, Alî Şîr Nevâyî'nin isteği üzerine burada yazmıştır (Ateş 1968: 453).

⁹⁶ *Risâle-i Mu'ammâ*, Emîr Hüseyin-i Nişâpûrî'nin en önemli eseridir. Bu eserde muamma tertip etme ve çözme konusundaki kaide ve ameller tek tek anlatılmış ve 700'den fazla muamma örneği verilmiştir. Örnek olarak verilen bu muammaların bazılarının çözümünü de yer almaktadır. Ayrıca eserde, diğer şairlerin muamma risalelerinde bahsetmediği başka kaidelerden de söz edilmektedir (Öntürk vd. 2020: 131-132).

gerektiğini düşündüm. **Selmân-ı Sâvecî'nin**, bir kısım kişinin **Dilşâd [Hatun]'un** hicvedildiğini söylediği **Dilşâd [Hatun]** övgüsünde bir “**kasîde-i kasemiyye**”si vardır⁹⁷. Tarafımdan o kasideye bir cevap yazılmıştır. Yazılan o cevap şu şekildedir:

زهی کشیده به قصد دل ابروی تو کمان
خدنگ غمزه چشم تو خانه کرده به جان

Ne güzel, senin kaşın kasd-ı dil/gönle kasetmek için yay çekmiş, senin gözünün süzgülün bakışının oku ise cana ev yapmış.

رخ تو لاله پرآب و تاب گلشن روح
قد تو سرو سرافراز جویبار روان

Senin yanağın, gülşen-i rûhun parlak ve taze lalesi, boyun ise akan ırmağın başı yüksek servisidir.

مگر به قصد دل آن هردو لب کنند نزاع
که بهر صلح درآید زبان تو به میان

Meğer o iki dudak kasd-ı dil/gönle kasetmek için kavga ediyorlar. (Bu arada) senin dilin sulh için ortaya çıkıyor.

کسی ز سرّ دهانت نمی شود آگاه
سری بغیر زبانت برون نیارد از آن

Kimse senin ağzının sırrından haberdar değil. Senin dilinin (dışarı çıkmasının) dışında ondan (yani senin ağzından) sır ortaya çıkmaz.

چو خضر خواست که گوید سخن ز لعل لبت
نخست شست دهان ز آب چشمه حیوان

Hızır⁹⁸ senin lâl (gibi kırmızı) dudağın hakkında söz söylemek istediğinde, önce bengisu ile ağzını yıkadı.

دهان تنگ تو بر صفحه رخت میم است
بیاض حلقه آن میم رشته دندان

Senin dar/küçük ağzın, yanağının sayfasının üzerindeki mîm harfi(nin başı) gibidir. O mîm (harfinin başı)'nın halkasının beyazlığı, dişlerinin riştesidir/dizesidir.

مسیح لعل تو خضر خطت چو دید ضعیف
می طهور به آب حیات دادش از آن

Senin **Mesîh**⁹⁹ gibi can veren lâl (gibi kırmızı) dudağın, **Hızır** gibi (yeşil) olan ayva tüylerini zayıf gördüğünde, ona bengisu yerine saf şarap veriyor.

⁹⁷ زهی نهال قدرت سرو جویبار روان

طراوت گل رویت بهار عالم جان

matla beyti ile başlayan, yetmiş dört beyitten oluşan, aruzun mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün (müctes müsemmen mahbûn mahzûf) kalıbıyla yazılan bu kaside için bak. Selmân-ı Sâvecî 1376: 164-168.

⁹⁸ Hz. Mûsâ döneminde yaşayan, kendisine ilâhî bilgi ve hikmet öğretilen kişidir. Arapça kaynaklarda hadır (hadr/hıdr) şeklinde geçen ve Arapça menşeli olduğu kabul edilen kelime, Türkçede Hızır ve Hıdır şeklinde kullanılmaktadır. “Hadır”, “yeşil, yeşilliği çok olan yer” manasındaki “ahdar” ile eş anlamlıdır. Bu manadan hareketle “hadır” kelimesinin özel isimden ziyade lakap ve sıfat olarak kabul edilebileceği ifade edilmektedir. Nitekim bazı kaynaklarda “Hızır” a bu ismin, kuru yerde oturduğunda altından otların yeşerip dalgalanması, cennet pınarından içtiği için bastığı her yerin yeşile bürünmesi sebebiyle verildiği kaydedilmektedir (bak. Çelebi 1998).

⁹⁹ Müslüman dilticilerin çoğu, *Kur'ân-ı Kerîm*'de on bir yerde ve sadece Hz. İsâ'nın adı veya lakabı şeklinde geçen Mesîh'in Arapça bir kökten geldiğini kabul etmişlerdir. Ancak Zemaşşerî ve Fahreddîn-i Râzî gibi kelimenin aslının İbrânîce, Ârâmîce veya Süryânîce olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Kelime, Arapça olduğunu kabul edenlerden bazılarının göre “gezmek, dolaşmak” anlamındaki “seyh” kökünden türetilmiştir. “Mesh” kökünden geldiğini kabul edenlere göre ise kelimenin Sâmi dillerdeki (Sâmi dillerde müşterek olan kelimenin fiil kökü Arapçada “meseha”, Asur dilinde “maşâhu”, Ârâmîce ve İbrânîcede “mâşâh” olup “el sürmek, elle sıvazlamak, boyutunu anlamak için eli bir şeyin üzerine koymak, yağ sürmek, yağla meshetmek” anlamındadır) ortak manalarının dışında “silme, su ile meshetmek, temizlemek, düzlemek; yalan söylemek” gibi anlamları da

نگار من چه کمائی است سخت ابرویت
در آفتاب رخت قرنهاست مانده چنان

Ey benim sevgilim! Senin sert kaşların nasıl bir kemandır ki senin yüzünün güneşinde asırlardır kalmakata.

قیامتی است قدت کآفتاب رویت هست
به قد نیزه و این از قیامت است نشان

Senin güneş gibi parlak yüzünün bulunduğu boyun, kıyamet gibidir/kıyamete benzer.
Bu durum mızrak gibi olan boy(un)a, kıyametten işarettir.

نموده از دو طرف سایه‌های بال ملک
به گرد عارض او طره‌های مشک‌فشان

Onun yüzünün çevresinde (bulunan) misk (kokusu) saçan kâküller, her iki taraftan melek kanadının gölgelerinden numunedir.

به چشم و خال میان دو ابرویش بنگر
مگر که بر سر آهوست چرخ در طیران

Onun gözüne ve iki kaşının arasındaki bene bak. Sanki ceylanın başı üzerinde uçan kuşlar gibidir.

به صفحه رخت ابرو و بینی و دهنت
ترا به دلبری و حسن نام کرده عیان

Senin yüzünün sayfasında bulunan kaş, burun ve ağzın, senin açıkça “dilber” ve “hüsn/güzel” olarak isimlendirilmene sebep olmuştur.

ترا چه دقن ای نوبهار حسن بود
به از شکوفه سیب حدیقه رضوان

Ey güzellik ilkbaharı! Senin çenen ne (hoştur). Nitekim cennet bahçesinin elma çiçeğinden daha güzeldir.

ز لعل دلکش تو آب می‌چکد گویا
رسیده است به پابوس فخر اهل زمان

Senin gönül çelen dudağından su damlıyor. Sanki zaman ehlinin övgü ayağını öpmeye gelmiştir.

سپهر مرتبه خواجه محمد آنکه برد
ز خاک مقدم او روشنی مه تابان

Felek mertebeli **Hâce Muhammed** öyle (kutlu) bir hüviyete sahip ki onun ayak bastığı topraktan dolunay parlaklık kazanmıştır.

ز رای انور او لمعه‌ای بود خورشید
ز بحر بخشش او قطره‌ای بود عمان

Güneş, onun en parlak düşüncesinden bir parıltı. Umman ise onun bağış denizinden bir katre idi.

ایا سپهر شرف کاظلس سپهر تراست
کمینه نقش کیبود از نقوش شادروان

Ey felek dereceli olan, atlas senin gökyüzüdür. Mavi nakış, senin şadırvanının nakışlarından daha değersizdir.

bulunmaktadır. İslâm kaynaklarındaki rivayetlere göre Hz. İsa'ya bu ad çok gezdiği, dokunmak suretiyle hastaları iyileştirdiği, yağla meshedilmiş olarak doğduğu, doğduğunda şeytan ilişmesinden korunması için Cebrâil'in kendisine kanadıyla dokunduğu, güzel yüzlü olduğu için verilmiştir (bak. Waardenburg 2004).

توئی که پیش گدای در تو بهر نیاز
پیاز چرخ افلاک آورد کیوان

Keyvân, senin kapına ihtiyaçtan dolayı gelen dilenciye, kabukları üst üste gelerek birbirini saran soğan misali felekleri getirdi. (?).

ترا سپهر کنیزی ست کز خسوف و کسوف
کند به مصلحت آن سیه [سر] پستان

Gökyüzü senin için bir köle mesabesinde ki husuf ve küsufun maslahat dolayısıyla siyah pistân ucu gibi yapar.

که تا به شغل رضاعش تعللی نشود
به بندگی تو ای خواجه رفیع مکان

Ey yüce dereceli **Hâce!** Senin kulluğuna ulaşan, onun sütünü emmekten kaçınmadı.

نشسته در پس چرخ آفتاب می تابد
طناب خیمه قدر تو ای ذوی الاحسان

Ey ihsan sahibi! Senin kudret otağının ipi, feleğin ardında durmuş güneş gibi parlıyor.

تو خواب کن به فراغت به شب، که می گردد
به گرد قافله ات پاسبان صفت دبران

(Boğa burcunun en parlak yıldızı olan) **Deberân**, bekçi gibi kafilenin etrafında dolaştığı için sen gece sabaha dönene kadar huzurlu bir şekilde uyu.

سپهر مشعله مه گرفته بر سر راه
که کاروان تو شب بگذرد به راه آسان

Felek, yolun başında (durup) senin kervanının yolu gece kolayca geçmesi için ay meşalesini tutmuş.

چنین که کوه ز بذل کفت هر اسان شد
عجب که لعل نگردد چو کهریا در کان

Dağ, senin cömertliğinden korktuğu için (değerli olan) lâl taşının tıpkı kehribar gibi madende görülmemesine şaşılmaz.

مه و ستاره بران خاک راه بوسه زنند
که نعل و میخ سم مرکب تو ساخت نشان

Ay ve yıldız, senin binitinin/atının nalı ve toynağının mihinin geçtiği yolun toprağında bıraktığı izi öpüyor.

شنیده‌ام که گمان برده‌ای به من رمزی
وزان شده‌ست مرا بر ملالت تو گمان

İşittim ki, sanki/tahminen bana bir sır vermişsin, vermiş olduğun o sırdan dolayı bana melalet gelmiştir.

به حق ایزد بیچون که گنج گوهر عشق
نهفته در دل عشاق بی سروسامان

Perişan ve yoksul âşıkların gönüllerine aşk hazinesinin mücevherini gizleyen Yüce Tanrı hakkına and/yemin olsun.

به حق قامت رعناى نازپرور یار
که هست در چمن اعتدال سرو روان

Çimenlikte selvinin boyunun ihtişamını azaltan nazlı sevgilinin uzun boyu hakkı için.

به آن دو طرفه کمان یعنی ابروان نگار
که بهر آن دو کمان شد هزار جان قربان

O iki yay yani kaş için binlerce canın kurban olduğu, o iki turfe yay yani sevgilinin kaşları hakkı için.

به آن دو نرگس بیمار ناتوان که برد
به يك نظر ز دل اهل عشق تاب و توان

Bir bakışla âşıkların gönlünden güç ve takati alıp onları güçsüz kılan o iki hasta nergis/
göz hakkı için.

به درج لعل پر از گوهرش که هر نفسی
ز روی لطف زند خنده بر در و مرجان
Her nefeste ortaya çıkan cevherlerle, gülüşünün lütfuyla ortaya çıkan inci ve mercanlarla
dolmuş olan la'l dürcüne/mücevher kutusuna benzeyen dudaklar/ağız hakkı için.

به سیب غیغیب سیمین آن پری که به است
هزار بار ز نارنج بوستان جنان

Cennet bostanının narenciyesinden binlerce defa iyi olan o peri gibi güzelin elmaya
benzeyen beyaz gerdanı/gıdısı hakkı için.

به آن زبان که رساند هزار جان بر لب
گهی که سر بدر آرد ز گوشهای دهان
(Konuştuğunda) bin cana takatsızlık veren, bazen de ağzının köşelerinden dışarı sızlar
saçan/çıkaran o dil hakkı için.

به صفوت بدن نازکش که از صافی
به شام تار درو روح را نظاره توان
Saflığından/saydamlığından dolayı gecenin karanlığında (bir süzgeç gibi) ruhu
izleyebildiğinin onun narin bedeninin saflığı hakkı için.

به آن دو ساعد سیمین که می برد از دست
دل شکسته عاشق به حيله و داستان
Hile ve düzenle gönlü kırık âşığın kaybettiği o gümüş gibi beyaz iki kol hakkı için.

به آن کمر که چو موی است نازک و آنجا
بود چو کوه بلائی به موی آویزان
Saçına asılan bela dağı gibi olan bir yerde (bulunan), kıl gibi ince ve nazik o kemer/bel
hakkı için (?).

به آن دو ساق بلورین که راست چون دو ستون
شده عمارت حسن نگار را بنیان
Sevgilinin güzelliğinin imaretinin inşa edildiği iki sütun gibi doğru/düzgün olan o iki
billur bacak hakkı için.

به حرمت دل پرسوز عاشق مفلس
که نیست بهر هاش از عاشقی بجز حرمان
Âşıklığın mahrumiyetinden başka faydası olmayan müflis âşığın yanık gönlünün
hürmeti için.

به عجز و بی زری عاشقان بی مایه
به عیش و خرمی خواجهگان بازرگان
Fakir ve yoksul âşıkların acziyeti ve müflisliği hakkı için, tüccarların ileri gelenlerinin
sevinci ve mutluluğu hakkı için.

به محنت و الم عاشق ملامت کش
که از ملامت اغیار گشته سرگردان
Başkalarının kınamasından/ayıplamasından dolayı başı dönen melamet meşrepli
âşıkların mihnet ve elemi hakkı için.

که آن مظنه که داری به واصفی نبود
به غیر افتزی و کذب و تهمت و بهتان

Vâsîfî'ye karşı kurduğun zan; iftira, yalan, töhmet ve bühtandan başka bir şey değildir.

همیشه تا بود از سیم و زر حصول وصال
مدام تا بود افلاس موجب هجران

Her zaman altın ve gümüşe kavuşma isteği olacak. Her zaman iflas, ayrılığın (bir) gereği olacak.

همیشه باد میسر وصال خوبانت
نگاهداری تو از هجر خالق یزدان

Güzellere kavuşmada devamlı sen, müyesser ol. Bu güzellere ayrılmaman için seni koruyan daima Tanrı olsun.

Kervan, **Âmûye nehri**¹⁰⁰'nin kıyısına, tıpkı taşkın ve coşkulu akan sel gibi akın akın gelerek ulaştı. **Ceyhun nehrinin** dalga kümelerinin köpük sıçratan sarhoş develeri, sanki cihanı karıştıran (felek) dalgaları gibi güçlü hecin develeri ile savaşmaya başlamıştı. Kervanda bulunanların develerin sırtındaki yükleri indirilip orada bulunan gemilerin güvertesine taşındı. Geminin güvertesine taşınan bu yükler, deveçiler/kervancılar tarafından geminin ambarına düzenli ve üst üste gelecek şekilde istiflendi. **Keyvân/Zuhâl**, (nehrin) balıklarını avlamak için her gece feleğe akseden/felekte görülen yıldızlara tuzaklardan oluşan sofralar kurmaktaydı. Deniz suyunu içen timsahın kâmı/ağzı için de akseden/yansıyan yeni aydan ok atmaktaydı.

سهمگین آبی که مرغابی درو ایمن نبود
کمترین موج آسیاسنگ از کرانش درر بود

(Artık) ördeğin bile emniyetinin kalmadığı korkunç nehir, kendi kıyısındaki değirmen taşlarını (bile) en küçük (ve etkisiz) dalgasıyla alıp sürükledi.

Zemin, yüce felek ile karşı karşıya gelerek onun kehkeşanının/samanyolunun karşısında, **Ceyhun nehrinden** (bir) kemer yaparak beline bağlamış, balıklardan yaptığı parlak ve keskin hançerleri de kemerine takmış olduğu halde durdu. Bununla birlikte nehrin kıyısında mavi gökyüzünün, tıpkı mecerrenin/samanyolu¹⁰¹'nin etrafındaki yıldızları gibi hudayinabit çiçekler ve bitkiler görüldü. Kervan, deniz kıyısına varınca durdu. Geminin cariyesi/tayfası, kıskanılan cennet gılmanlarına hizmet için suyun üzerinde sanki yürüyüp gidiyorlardı. Hallâku'l-ma'ânî **Kemâl İsmâ'îl-i İsfahânî**, gemi hakkında bir lügaz söylemiş, onda birçok yeni ve orijinal manalar dile getirmiştir. Bu fakir (yani **Vâsîfî**) o lügazi hatırladım. Ondan birkaç beyit zihin denizinden tıpkı bir gemi gibi "beyân" kıyısına geldi. Her beyit, düşünce dalgıcının anlamlar denizinin derinliklerinden çıkardığı mana incileri ile dolu bir kayık gibiydi. Sarraflar, onun saf ve kıymetli cevherini can nakdiyle satın alıp kulak dürcüne/küçük mücevher sandığına ve kabul ediş hokkasına koydular. O lügaz şu şekildedir¹⁰²:

¹⁰⁰ Amuderya ve Ceyhun adlarıyla da anılan Âmûye nehri, Pamir ve Hindukuş dağlarının birleştiği yerde Aksu (Penç ırmağı) adı altında doğup batıya doğru ilerler. Kuzeyden, başlıca Pamir Vahan suyu, Kızılsu, Kâfirnihân ve Surhân, güneyden de Kökçesu kollarını alarak Kunduz-Belh hizasında kuzeybatıya döner. Bu dönüşten sonra kısmen çöller ve bozkırlar içinde, herhangi bir kol almadan kuzeybatı yönünde ilerler, sonunda muhtelif kollara ayrılarak Aral gölüne dökülür. Amuderya, çeşitli milletler tarafından değişik isimlerle anılmıştır. Nitekim Çinliler Wu-hu, İranlılar Veh-roz/Behroz, Araplar Ceyhun/Belh nehri, Türkler ise "ırmak" anlamında olan Ögüz (Anadolu'daki "öz" kelimesi) adını vermişlerdir. Grek ve Latin yazarlar ise bu son ismi halk etimolojisi ile Oxus'a ("boğa", Türkçede öküz) çevirmişlerdir. Halen kullanılmakta olan Amuderya adı, nehrin kıyılarındaki Âmül/Amûya şehrinin adından alınmıştır. İslâmiyet Türkistân'a, Belh ilinden Amuderya'yı aşarak girmiştir. Bundan dolayı Araplar Amuderya'ya verdikleri Ceyhun adının yanı sıra "Belh nehri" adını da kullanmışlar, Amuderya'nın kuzeyine de Mâverâünnehir demişlerdir (bak. Esin 1991).

¹⁰¹ Açık havalarda geceyeğin gökyüzünde görülen kuzeyden güneye doğru uzanan yıldız kümesi; Kehkeşan (bak. <http://www.otukensozluk.com/>).

¹⁰² Vâsîfî'nin lügaz olarak zikrettiği bu şiir, Kemâl İsmâ'îl-i İsfahânî'nin *Divân*'ında Atabek Ebû Bekr bin Sa'd-i Zengî için söylenmiş övgü kasidesi olarak geçmekte ve 58 beyitten oluşmaktadır (bak. Kemâleddîn İsmâ'îl-i İsfahânî, 1348: 49-52).

کیست آن سیاح کو را هست بر دریا گذر
مسرعی کو سال و مه بی پای باشد در سفر

Denizden geçen o seyyah kimdir? Yolculukta yıl ve ayın (geçiş) hızlılığı sonsuz olsun.

رهبر خلق است او را خود نه چشم است و نه گوش
نام او طیار و او را خود نه بال است و نه پر

Halkın rehberidir. Kendisi ne göz ne de kulaktır (yani onun/geminin gözü ve kulağı yoktur ancak halkın rehberidir). Onun adı tayyardır. Kendisi ne kol ne de kanattır (yani onun kolu ve kanadı yoktur ancak adı tayyardır).

هرکه جای خویشتن اندر دل او باز کرد
گر رود در بحر قلزم باشد ایمن از خطر

Onun içinde/ortasında kendisine yer edinen kişi, fırtınalı denizde bile olsa tehlikeden uzak olur.

مالداری کرده همچون غافلان تکیه بر آب
فارغ است از بازگشت و ایمن است از خیر و شر

Ticaret erbabı, gafiller gibi suya salınsa geri dönüşten fariğ, hayır ve şerden emindir.

اعتماد اهل دنیا بر وی و او بی ثبات
آب دریا تا کمرگاه وی و وی مختصر

Ehl-i dünya, ona itimat ediyor/güveniyor. Ancak o, sebatsız/dayanıksız(dır). Deniz suyu onun dış yanlarının kemergâhına/ortasına kadardır, ancak onun kendisi kısadır/eksiktir.

در میان بحر همچون بحر باشد خشک لب
باشدش بیم هلاک آنکه که شد لبهاش تر

Denizin ortasında tıpkı deniz gibi huşk-leb/susuz kaldı. Onun dudakları ıslandığı an, helak/yok olmaktan korksun.

و العیاذ آن دم که آید پای او روزی به سنگ
پشت خلقی بشکند از بیم مال و بیم سر

Bir gün onun ayağına taş değmesinden Allah'a sığınırım. Mal ve baş/can korkusundan halkın beli kırılır.

هست او را جاریه اسم علم وین جاریه
هرزمانی گردد آبستن به چندین جانور

Onun ismi "alem/ilim" olan bir "cariye"si var. Bu "cariye" her zaman birkaç/çok sayıda canlıya hamile kalıyor.

می خزد بر سینه همچون مار نه دست و نه پای
و آنکه می مانند کژدم دم برآورده به سر

Eli ve ayağı olmayan bir yılan gibi göğsü üzerine sürünüyor, akrep gibi de başından bir kuyruk çıkarıyor.

عاقبت باشد هلاک او چو مستسقی در آب
ز آن که چون مستسقیان باشد ز آبش ناگذر

Sonunda onun helaki müsteski/siroz hastası gibi sudan dolayı olsun. (Ancak) müsteskilere/susuzlardan olduğu için sudan asla vazgeçmez.

خانه بنیاد او بر آب و آبادان ز باد
و آنکه می همواره او از خاک و آتش برحذر

Onun evinin inşası, su yüzeyine rüzgârdan yapıldığı için her zaman toprak ve ateşten sakınır.

باشگونه خانه ای دیوار و در مانند هم
سقف او در زیر پای است و ستونش بر زیر

Tıpkı bir ev gibi baştan aşağı evi ve kapısı aynıdır. Onun çatısı ayak altındadır, sütunu ise üsttedir/üstündedir.

ساکنان او نیندیشند از طوفان نوح
وز همه بنیادها دیوار او کوتاه تر

Onun sakinleri **Nuh tufanı**ndan endişelenmezler. Onun duvarı yapılan diğer binaların tamamından daha kısadır.

طرفه تر آن است کو را زندگی چندان بود
کآب را اندر درون او پدید آید ممر

Daha ilginç şudur ki onun yaşamı farklıdır. Çünkü su onun içinde sürekli tekrar yaratılıyor.

در همه بحری بود جایش مگر کاندرو بحر
بحر شعر و بحر جود پادشاه بحر و بر

Herkes için bir deniz olur, bunun içinde iki deniz var. Bunun biri şiir denizi diğeri de karaların ve denizlerin cömert padişahının bahri/denizi.

Hâce Muhammed-i Sarrâf'ın Nehir Kıyısında Tertip Ettiği Meclis

Hâce Muhammed-i Sarrâf, o deniz gibi olan nehrin kıyısını tertip ettiği sade bir meclisle donattı, felek gibi yüce olan uzun mahfiliyle de yüceltti. Erdem denizlerinin incisi gibi olan fazilet ve kemal sahibi kişiler ile tacın incileri ve sevinç ve mutluluk efserinin mücevherleri gibi olan cemal sahibi güzellerin her biri, layık oldukları mertebeye ve uygun oldukları dereceye ulaşmışlardı. Sazendeler, elem dolu gönül bostanından “muktazab” ve “müctes”ten gelen gam usullerinin gönül açan “hezec”ini ve cana can katan “recez”ini kullandılar. **Hâce Muhammed-i Sarrâf**, kerem sahibi kişilerin yolunu takip etti. Makûs talih sebebiyle sevgiliye kavuşmaktan mahrum kalan ve vuslatı mümkün olmayan ayrılığa düşen âşıklara, her zaman iyilikseverliğini gösterdi. Sevgiliye kavuşmak isteyenlerin içine düştüğü kötü durum, art arda gelen sıkıntı ve üzüntülerle öyle bir hüviyete yükselmişti ki onların verdiği melaletten kurtulmak mümkün değildi. Mülâyemet gösterilmesinin gerekçeli bir yönü vardı, ancak merhamet temelinin tesisi, tasavvur edilemeyecek bir hüviyete gelmişti. Makbûz ve mahbûn melaletine giriftar olan bu hüznü fakir, hicabı keşfedip ortadan kaldırmıştı. O **kasîde-i kasemiyye**'yi, övülen **Hâce**'ye arz etti, (gönlü) yaralı âşıklara ise duyurdu. Her ne kadar rakipler, bu fakirden daha çok eleme sahip olsalar da bazen taarruz sancağını çekiyorlar bazen de münakaşayı kesip kavgayı bitiriyorlardı. Arka arkaya ve birbirinin peşi sıra pek çok takdir etme nidası ve tam övgü gulgulesi/gürültüsü yankılanıyordu. Hatta bu sesler ta göklerin en yüksek katmanlarına kadar ulaşıyordu. Bu kaside vesilesiyle o topluluk arasında bir ittifak oluştu ve kaynaşma meydana geldi. Hatta tıpkı süt ve şeker, ışık ve ay gibi birbirleriyle karıştılar ve böylece muâneset şarabı muvafakat kadehine döküldü. Fazilet sahibi kişiler ile yetenek sahibi gençlerin ekseriyeti, yazılan bu kasidenin özellikle şu beytinden etkilenmişlerdir:

قصیده تو که جان پرور است می شاید
که بر صحیفه جاننش کند سواد کسی

Eğer senin kasideni bir kişi can sahifesine yazarsa, (şüphesiz o kaside) o kişiye can verir.

Övülen **Hâce Hazretleri** mutâyebe/şaka ve mulâtefe/latife yoluyla şöyle söyledi: “Ey efendim! Her ne kadar sizinle olan münasebetimiz/bağlantımız, daha önce şüpheli/sıkıntılı bir durumda olmuş olsa da şimdi kesinlikle birbirimizle yakınlaşma boyutu kazandı, hatta bu hususta büyük bir gelişme gösterdi. Ayrıca **Hâce Hazretleri**, o kasidenin ödülü ve caizesi olarak çekmen¹⁰³, sakarlat¹⁰⁴ ve uygun giyim kuşam verilmesini emretti.” Akabinde içten ve samimi olarak şöyle dedi: “Ey dostlar(ım)! Bu tür görüşme ve ziyaretlerin hem büyük bir kazanç ve

¹⁰³ Yünlü kumaş ve cepken demektir (Berber 2019: 93, 99).

¹⁰⁴ Bir tür ince kumaş (Berber 2019: 92)

zenginlik olmasından hem de kişiler için uygun fırsatlar sunmasından dolayı, bu gece siz değerli dostların buradan ayrılmayacaklarını görüyorum.”

Kıt'a:

غنیمت دان وصال دوستان را
که دوران می‌نماید بیوفائی

از آن ترسم که دوران هم نماند
بسی گوئی که ای دوران کجائی

Devranın/feleğin vefasızlık gösterdiği (şu zamanda), dostlarla olan vuslatı ganimet bil.
Devranın (aynı şekilde) kalmayacağından korkuyorum. Yeterince söz söylendi, ey devran! Sen neredesin?

Kervan Kafilesinin Ayrışması

Kervanın, nehrin kıyısında ayrışarak farklı taraflara gitmesi kararlaştırıldı. Alınan bu karar üzerine kervanın bir bölümü **Kâbil**¹⁰⁵ ve **Âmul**¹⁰⁶, diğer bölümü de **Hisâr**¹⁰⁷ ve **Hazâr**¹⁰⁸ tarafına gitti. Kervanda bulunan bir grup ise **Semer kand**¹⁰⁹ ve **Buhârâ**¹¹⁰'ya doğru gitmek için yola çıktı. Birbirlerinden ayrılma ve birbirleriyle vedalaşma sırasında **Hâfız Mîr**¹¹¹'den bir gazel okuması istendi. Tesadüfen o gün, bulutlu bir gündü. Bulut(lar), âşıkların gözleri gibi gözyaşları saçıyordu. Fasihlerin en fasihi, şairlerin en güzel ve tatlı dillisi olan **Hazret-i Şeyh Sa'dî** (öl. 691/1292)¹¹²'nin (Allah onun sırrını kutsasın ve aziz kılsın) şu gazelini okudum:

¹⁰⁵ Kâbil nehrinin kıyısında ve Hindukuş dağlarının güneyinden Hindistan'a giden yol üzerinde kurulmuş olup milâttan önce 1500'lü yıllardan itibaren varlığı bilinmektedir. Doğusunda yer alan Hayber Geçidi'ni kontrolü altında tutması stratejik önemini arttırmaktadır. Türkçede her ne kadar "Kâbil" şeklinde telaffuz edilse de aslı "Kâbül" olup Hindular'ın kutsal kitaplarından *Rig Veda*'da "Kubha", Batlamyus'un *Kitâbü'l-cogrâfiyâ*'sında "Kophen nehri kenarında Kabolitler'in Kaboura şehri" ve Çin seyahatnâmelerinde "Kao-fu" şekillerinde geçmektedir (bak. Kavas 2001).

¹⁰⁶ İran'ın kuzeyinde, Hazar Denizi'nin 20 km güneyinde bulunan Mâzenderân eyaletinin ünlü şehirlerinden biridir. Bu şehir kuzeyden Hazar Deniz'i kıyısındaki Mahmûd-âbâd, doğudan Bâbil, güneyden Demâvend ve Tahrân batıdan ise Nûr şehri ile çevrilidir. Kadim dönemlerde Taberistân'ın ünlü şehirlerinden biriydi (Hakikat 1376: bak. : 33-36).

¹⁰⁷ Semerkand'ın güneydoğusundaki dağlık bölge ve aynı ismi taşıyan şehir (Babur 2006: 785).

¹⁰⁸ Şehr-i sebzin güneybatısındadır (Babur 2006: 783).

¹⁰⁹ Sogd vadisinin güneyinde kurulmuş büyük ve önemli bir şehirdir. Büyük sur ve hendeğin olduğu Semerkand'ın ortasından bir nehir geçer. Bütün mahallelerinde ve her evde sular akar. Şehirde bulunan binalar, ağaç ve balçıktan yapılmıştır. Halkın çoğu olgun ve güzel yüzlüdür. Özellikle Emîr Timur döneminde öylesine mamur hâle gelmiştir ki gerek İran gerekse Turan'da onun benzerini görmek mümkün değildir. İmarı, Uluğ Bey zamanında daha da gelişmiş ve artmıştır. Nitekim Uluğ Bey, şehrin ortasında yüksek bir medrese, hangâh ve dışında bir rasathane inşa ettirmiştir. Meşhur *Zîc*'ini/kozmoji cetvellerini orada tertip etmiştir (Kâtib Çelebi 2013: II/561- 64).

¹¹⁰ 97,5 derece boylam, 39 derece enlemde bulunan, bağı, bahçesi bol, nahiye ve köyleri bayındır, düz bir yerde, Semerkand Sogd'unun batısında meşhur bir şehir ve mamur bir limandır. Mughan dilinde "ilmin toplandığı yer" anlamına gelen "Bihar" kelimesinden türetilmiş olduğu *Habîbü's-siyer*'de kayıtlıdır. Buranın kalesine çıkılıp etrafa bakıldığında her tarafında göz erimi bir yeşillik olduğu fark edilir. Sogd dili konuşan şehir halkının çoğu, güzel ve iyi huyludur. Halk, külah takıp kaftan giyer. *Heft-iklîm*'de; kıyamet günü şehitlerinin çokluğu ile övüneceği için Buhârâ'ya fâhire/övünen derler. Buradan birçok âlim ve evliya yetişmiştir (Kâtib Çelebi 2013: II/566-67; Kartal 2019b: 273-274).

¹¹¹ Sînân köyündendir. Övülmüş hasletlere ve güzel ahlaka sahiptir. Çeşitli fazilet ve kemale sahiptir (Alî Şîr Nevâyî 1323: 144).

¹¹² İran edebiyatının en tanınmış ve önemli simalarından olup haklı olarak dünya edebiyatında bir mevki ve şöhret kazanmıştır. Sa'dî mahlasını, Fars'ta hüküm süren Salgurlulardan Ebû Bekr b. Sa'd'in adından almıştır. Gençlik dönemlerinde Moğol istilasından dolayı Bağdad'a gitmiş ve orada Nizâmiye medresesinde iyi bir eğitim almıştır. Akabinde uzun seyahatlara çıkarak Hindistan'dan Suriye'ye kadar birçok yeri gezdikten sonra Şîrâz'a dönmüştür. Önce *Bostân*'ı yazıp Ebû Bekr b. Sa'd'e, arkasından *Gülîstân*'ı kaleme alıp şehzade Sa'd b. Ebû Bekr'e ithaf etmiştir. 663/1264 yılında hacca gitmiş, dönüşte Tebrîz'e uğramış, burada Moğol veziri Şemsüddîn Cüveynî ile meşhur tarihçi Atâ Melik Cüveynî'nin teveccühünü kazanmış ve Moğol hükümdarı Abaka Han ile görüşmüştür. Buradan tekrar Şîrâz'a dönmüş ve burada hayatının sonuna kadar zahidane bir yaşam sürdürmüştür (Ateş 1968: 168-169).

بگذار تا بگریم چون ابر در بهاران
کز سنگ گریه خیزد روز وداع یاران

با ساریبان بگوئید احوال آب چشم
تا بر شتر نبیند محمل به روز باران

هرکس شراب فرقت روزی چشیده باشد
داند که تلخ باشد قطع امیدواران

بگذاشتند ما را در دیده آب حسرت
گریان چو در قیامت چشم گناه کاران

ای صبح شب نشینان جانم به طاقت آمد
از بس که دیر ماندی چون شام روزه داران

چندین که بر شمردم از ماجرای عشقت
اندوه دل نگفتم الا يك از هزاران

چندت کنم حکایت شرح این قدر کفایت
باقی نمی توان گفت الا به غمگساران

سعدی به روزگاران مهری نشسته در دل
نتوان ز دل برون کرد الا به روزگاران

Bırak! Bahar mevsiminde tıpkı bulut gibi ağlayayım. Çünkü dostların vedalaştığı gün, taş(lar)dan da gözyaşı dökülür.

(Tıpkı bir sel gibi akan) gözyaşımın durumunu, kervancıya söyleyin/anlatın. Çünkü deveye yağmurlu (bir) günde mahmil/mahfe bağlanmaz (yani yük yüklenmez).

Ayrılık şarabını(n tadını) herkes (mutlaka) bir gün tadar. (Onun için) ümitlilerin ümidini kesme(si)nin acı olduğunu bil.

Bizi, tıpkı kıyamet gününde gözyaşı döken/gözü yaşlı günahkârlar gibi göz(ümüz)deki hasret gözyaşı ile (birlikte) bıraktılar.

Ey geceleri sabaha kadar uykusuz geçiren âşıkların (o kutlu) sabahı! Benim canıma can geldi. Oysa sen, tıpkı (iftarın gelmesini dört gözle bekleyen) oruçluların akşamı (yani iftar vakti) gibi geç kaldın.

Ben, senin aşk macerandan/maceranla ilgili olarak bu kadar şey sayıp söyledim. Ancak (kendi) gönül dert ve sıkıntı(mdan) binde birini (dahi) söylemedim.

Sana (aşkı daha) nasıl anlatayım. Onu bu kadar açıklamak yeter. Çünkü (aşk konusunda) fazla söz, ancak gam çekenlere söylenir.

Ey Sa'dî! Bir ömür geçtikten sonra (ancak) aşk gönülde yer edindi. (Bundan dolayı) ömür bitmedikten sonra aşk gönülden çıkmaz.

Ceyhun nehrinin kıyısında kervandan ayrılarak başka yerlere doğru gideceklerin etmiş olduğu feryat ve figanlar ta arşa kadar yükseldi. Sen, **Ceyhun nehrinin** kıyısında gerçekleşen bu durum karşısında, "(sanki) kıyamet günü geldi/koptu, derdin". Orada bulunan fazilet sahiplerinden her biri, o ana uygun (çeşitli) beyitler/şiiirler okumaya başladı. Okunan bu beyitlere/şiiirlere can yakan/acı gözyaşları eklendi. Okunan bu beyitler/şiiirler şunlardır:

Rubâî:

جمع آمده بودیم چو پروین يك چند
چون عقد جواهر همه در هم پیوند
ناگاه فلك رشته آن عقد برید
هردانه به گوشه جهانی افکند

Tıpkı **Pervîn**/Ülker yıldızı gibi bir yere toplandık. Cevherler/inci dizisi gibi hepimiz birbirimize bağlanıp kenetlendik. Felek, ansızın bu (cevherlerin/incilerin dizildiği) ipi kopardı. (Kopan ipten dağılan) her cevheri/inci tanesini, dünyanın bir tarafına attı.

Kıt'a:

درین نشیمن حرمان مکن به کس پیوند
که هر کسی که نهی دل بر آشنائی او

اگر مخالف طبع تو باشد اوضاعش
عذاب روح بود صحبت ریائی او

وگر موافق طور تو باشد اخلاقی
مذاق مرگ دهد شربت جدائی او

Bu yerde (sakın) ümitsizlenme, (öyle) bir kimseye bağlan ki gönlün yasakladığı her kişiye aşına ol.

Eğer onun durumu, senin fitratına aykırı olursa, onun riyakâr sohbeti (tam anlamıyla) ruhun azabı olurdu yani ruha azap verirdi.

Eğer onun ahlakı senin tavrına uygun olursa, onun ayrılık şerbeti sana ölüm tadında olurdu.

O zaman bu aciz ve hakir (yani **Vâsıfî**) de irticalen şu kıt'ayı söyledi:

Kıt'a:

چو لفظ جمع اگر متصل به هم جمعی
شدند، کرد فلك قصد دشمنی و نزاع

هزار شعبده و مکر ساخت با ایشان
جدا شدند ز هم همچو حرفهای وداع

Eğer (insanlar), "cem' (جمع) lafzı" gibi birbirlerine (sıkıca) bağlanıp kenetlenirse, felek düşmanlık ve çekişme niyetini gösterir.

(Felek) onlara binlerce hokkabazlık ve hile yaptı, (bunun neticesinde) tıpkı "vedâ' (وداع)ın harfleri" gibi (birbirlerinden) ayrıldılar.

Vâsıfî'nin Şâh Kâsım ile Semerkand'a Yolculuğu ve Semerkand Şehri

Nehrin kıyısında bulunanların her biri bir tarafa çekildi, orada aralarında hasbihal ettikten sonra birbirleriyle kucaklaşıp vedalaştılar, ardından da oradan ayrılarak başka tarafa doğru gittiler. (Bunlardan) kendisine ait eşyalarla/mallarla birlikte bir gemiye binen **Şâh Kâsım**, **Âmûye/Ceyhun nehrini** geçti ve **Semerkand'a** doğru yol almaya başladı. Dört gün sonra sabah vakti subh-ı sâdıkın/tan yerinin ağarmasının beyaz külahlı/miğferli hakanı, güneşin perçeminden/hüzmelerinden oluşan nur(dan) sancağını çekti/kaldırdı, gecenin dîvbâz zengisini hezimete uğratıp mahvetti, zulumatın altın saçan misk gibi siyah renkli kalkanını, dünyanın hâkdânına/çöplüğüne fırlatıp attı. Kervan halkı, bölük bölük **Nesef Kalesi** civarına ulaştığında, bize **Mîrzâ Bâbur** (öl. 937/1530)¹¹³'ün, **Ubeydullah Han**¹¹⁴ ile **Köl-Mâgiyân** (کول ماغیان)¹¹⁵' da

¹¹³ Fergana'da doğan Bâbur'un babası Timur'un torunlarından Fergana hâkimi Ömer Şeyh, annesi Cengiz'in torunlarından Yûnus Han'ın kızı Kutluğ Nigâr Hanım'dır. Annesiyle birlikte Endican Kalesi'nde otururken babasının bir kaza sonucu ölümü üzerine 899/1494 yılında henüz on iki yaşında iken Fergana hükümdarı olmuştur. Bâburlu devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Bâbur'un siyasî mücadeleleri; Fergana hâkimiyeti (1494-1504), Kâbil hâkimiyeti (1504-1526) ve Hindistan hâkimiyeti (1526-1530) şeklinde üç ana bölümde ele alınmaktadır. Bâbur kurduğu devlet ve tarihte oynadığı önemli rol bakımından Türk tarihinin önde gelen simalarından biridir. Batılı yazarlar, o devirde pek az hükümdarda görülen meziyetleri şahsında toplayan Bâbur'e hayrandırlar, hatta başka hiçbir kahramanın kendisini onun *Bâbur-nâme*'sindeki kadar güzel tasvir edemediği kanaatindedirler. Bâbur kılıç kullanmakta, ok atmakta, ata binmekte mahir olduğu kadar insan ruhunu tanımakta, fertleri ve toplumları idare etmekte de o derece mahirdi. Spor ve avla, fikrî ve edebî meselelerle uğraşmaktan zevk alırdı. İçki ve eğlenceye düşkünlüğüne rağmen idarî ve askerî işlerde en küçük bir ihmal göstermemiştir. Daima halkın refahı için çalışmış, ülkeyi mâmur hale getirmeye gayret etmiştir. Bazı besteler yaptığı bilinen Bâbur güzel sanatların hemen hepsiyle yakından ilgilenmiştir. Aynı zamanda iyi bir hattat

savaştığını, ona mağlup olduğunu ve ordusunun dağıldığını söylediler. Kervan halkı, süratle ve alelacele **Semer kand**'a doğru yola çıktı. Üç gün sonra gündüzün şehsüvarı/usta binicisi, günbatımının sermenzili tarafına yöneldiğinde, güneşin altın kadehini lacivert terkeşinden/okluğundan aldığı zaman onun elinden mağrib çeşmesine düştü. (Bunun üzerine onda) yüz binlerce dağılmış katre meydana geldi ve uğursuz feleğin mavi elbisesi üzerinde dağlar/lekeler oluşturdu. Kervan (halkı), **Semer kand**'ın kapısına ulaştığında, çok sağlam ve muhkem (kale surlarıyla çevrilmiş) bir şehir gördüler. Onun duvarının/surunun yüksekliği o derecedeydi ki eğer onun üzerinden gâv-i felek/Süreyya yıldızı geçse, onun burcunun sivri ucundan karnı yırtılırdı.

کنگره دندان شده بر شهر بند
تا که بخاید سر قصر بلند

سرخ شد از شرم که شد خاکبوس
کنگره عرش چو تاج خروس

Şehri saran duvarın/surun burcu, (keskin) diş oldu ki yüce/yüksek kasrın başını/tepesini çizsin.
Arş¹¹⁶ küngüresi/burcu, tıpkı horuz ibiği gibi kızardı ve utancından (diz çöküp) toprağı öptü/huzurunda saygıyla eğildi.

Semer kand'in hendeği, öyle bir derinlikte idi ki onun dibinde bulunan çimenlikte bir gâv-i zîr-i zemîn/dünyayı boynuzlarında taşıdığına inanılan öküz otluyordu.

عمق در او کار به جانی کشید
کز ته او گشت زمین ناپدید

رفت زمین را چو حجاب از میان
از ته او گشت پدید آسمان

olan Bâbur, "hatt-ı Bâburî" adıyla yeni bir hat icat etmiştir. Şiir ve edebiyata da vâkıf olup Çağatay şiir ve nesrinin en güzel ve orijinal örneklerini vermiştir. Teknolojik gelişmeleri de yakından takip ederek bunları yalnızca savaş için değil aynı zamanda tarımda üretimi artırmak amacıyla da kullanmıştır (bak. Konukçu 1991).

¹¹⁴ 893/1488 yılında Buhârâ'da doğmuştur. Özbeklerin XV. yüzyılda Mâverâünnehir'de güçlü bir siyasî birlik etrafında toplanmalarını sağlayan Ebülhayr Han'ın oğlu Şah Budak Sultan'ın ikinci çocuğu Mahmûd Sultan'ın oğlu ve Muhammed Şeybânî Han'ın yeğenidir. Buhârâ sarayında eğitim görmüştür. Köçkücü Han Muhammed (1510- 1530) döneminde çok önemli faaliyetlerde bulunmuş ve nâib olarak hizmet etmiştir. Birleşik Safevî-Bâbur ordusuna karşı 918/1512'de kazanılan zaferin ardından kendisine babasının bölgeleri olan Buhâra ve Karşî verilmiştir. Ubeydullah Han, Safevîler üzerine yedi sefer düzenlemiş ve onların Horâsân'a müdahalesini engellemiştir. 1525'te Merv'i, 1529'da Herât'ı ele geçirmiş, Ebû Said Han'ın ölümü üzerine de bütün Mâverâünnehir Şeybânîleri'nin başına geçmiştir (940/1533). Buhârâ'yı başşehir yapmış ve devleti büyük bir başarıyla yönetmiştir. Ubeydullah Han ülkenin imarına çok önem vermiş, hanlık döneminde Türkistân'da birçok cami, medrese, köprü, su kanalı inşa ettirmiş, Şeybânî hükümdarları arasında kültür seviyesi en yüksek hükümdar olarak temayüz etmiştir. Buhârâ sarayını bir ilim ve kültür merkezi haline getirmiş, sarayında şeyhleri ve din âlimlerini barındırmış, onlara eserler yazdırmıştır. Ayrıca astronomları, sanatçıları, edip, şair ve hattatları korumuş, Hanefî fakihî Kuhistânî *Câmi 'u'r-rumûz* adlı eserini ona ithaf etmiştir. Ubeydullah Han, "Ubeydî" (Kul Ubeydî) mahlasıyla şiirler yazıp eski Türkistan edebiyatının geleneklerini devam ettirmiştir. Eserlerinde özellikle Ahmed-i Yesevî, Bâkîrgânî, Lutfî ve Ali Şîr Nevâyî'den etkilendiği anlaşılmaktadır. Hece vezniyle dörtlükler halinde yalın bir dil ve samimi bir ifadeyle kaleme aldığı şiirleri, halk diline yakınlığıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi İslâmî ilimlere vâkıf olan, Arapça ve Farsçayı bu dillerde şiir yazacak kadar iyi bilen Ubeydullah Han, güzel sanatlara karşı da büyük ilgi duymuştur. Kendisi, aynı zamanda hattat, nakkaş ve musikişinastır (Uydu Yücel 2012).

¹¹⁵ *Bâbur-nâme*'de Bâbur'un Özbeklere yenildiği yer olarak Buhârâ yolu üzerinde bulunan Kûl-melik (Köl-melik) geçmektedir (bak. Bâbur 2006: 94-95, 157, 801). Enver Konukçu ise, Bâbur'ün, Özbeklerle Buhârâ ve buraya yakın Gücdüvân'da savaştığını ifade etmektedir (Konukçu 1991: 395).

¹¹⁶ 'Tavan' anlamına gelen arş, eski felsefede, bir görüşe göre, bütün varlığı kuşatan şey (= küllî mekân); başka bir görüşe göre de dokuzuncu felek (= felek-i a'zam)dır. Ona aynı zamanda kaplayıcı varlık ruhu (= nefsi-i küllî) de denilmektedir. Arş, madde âleminin ilk tabakasıdır. Sûfiler 'arş'a 'imâm-ı mübîn' adını vermişlerdir. Burçlar feleği, yani sekizinci felek 'arş'ı taşımaktadır ki, bu takdirde, bütün feleklerin üstünde, onları kuşatıp kaplayan en yüksek yer olarak tasavvur olunmuştur. *Kur'an*'da bir kaç yerde geçen arş, özellikle sonraki müfessirlerce, mecazlı bir anlatım ifadesi yorumuyla, 'en üstün yönetim ve egemenlik mevkii', ya da 'Tanrı'nın mutlak egemenlik ve yönetimi' gibi anlamlarla karşılanmıştır (Tulum 2001: 300).

(Onun hendeğinin) derinliğinden dolayı öyle bir durum oluşmaktaydı ki; dibinden yer görülmez olmuştu.

(Onun) zemini, tıpkı perde/örtü gibi ortadan kaldırıldı. (Bundan dolayı hendeğin) dibinden (sadece) gökyüzü görülmekteydi.

Semerkand'ın pazarları, gelinlerin yüzleri gibi süslenmiş, her taraftan dilberlerin kıvrır kıvrır saçları gibi fitne kopartıyordu. Onun göze takılan hoş ve güzel meyveleri (insana) ¹¹⁷ *وفاكهة مِمَّا* ayet-i kerimesini hatırlatıyordu. Onun nazlı güzelleri öyle işveli ve cilveliydi/cilve(ler) yapıyor(lar)dı ki dilden ¹¹⁸ *كَمَثَلِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ* (۲۳) ayetleri dökülüyordu. Tesadüfen cuma günü sabahı **Ubeydullah Han, Semerkand** şehrine geldi.

زمین ملک سمرقند افتخار نمود
به چرخ از قدم خان عاقبت محمود

عبید خان شه جمشید سیرت آن شاهی
که در جهان نبود مثل او شهی موجود

به قدر همت خود بذل اگر کند نبود
ایادی کرمش را مکان فضای وجود

به قتل دشمن او چرخ کرد چون تقصیر
تنش به سنگ کواکب زمانه ساخت کبود

Semerkand ülkesi, (**Ubeydullah**) **Hân**'ın, feleğe **Mahmûd**'dan sonra ayak basmasından gurur duydu.

Cemşîd yaradılışlı bir şah olan **Ubeyd(ullah) Han**, öyle bir sultandı ki dünyada ona benzer bir sultan yoktu.

Eğer kendi himmet kadrine uygun olarak bağışta bulunmasaydı, onun cömert elleri varlık fezasının mekânı olmazdı.

Felek, onun düşmanını katlederek hata etti. Zamane onun bedenine yıldız taşları atarak morarttı.

Âlî-cenâb/alicensap, **ma'âlî-nisâb**/yücelik sahibi, **kıdvetü'l-emâcid ve'l-e'âlî**/en onurlu ve yüce kişilerin bağlı olup boyun eğdiği, **mercî'ü'l-efâzıl ve'l-ehâlî**/fazilet sahipleri ile halkın sığınağı olan **Hâce Mevlânâ-yı Isfahânî** öyle bir kişiydi ki bilginlerin erdemli olanları, onun ulu makamında faydalı mücevherleri toplar, fazilet sahiplerinin önde gelenleri de onun yüce tahtının gölgesinde yararlı nüktelerden istifade etmek için kulak kesilirdi, (işte böyle bir hüviyete sahip olan **Hâce Mevlânâ-yı Isfahânî**) **Ubeydullah Han** adına çok parlak ve güzel bir hutbe kaleme aldı. Son derece fesahat ve belagatla yazılan bu hutbeyi görüp işiten hatiplerin en fasih ve belâğleri ile belagat sahiplerinin en seçkinleri, ağızlarına sükût mührü vurdular ve (sadece) onu övmek için ağızlarını açtılar. Cuma namazı vaktinde **Ubeydullah Han, Semerkand**'ın bütün ekâbiri/ileri gelenleri, e'âlîsi/seçkinleri ve eşrâfı/itibar sahipleri ile birlikte mescid-i câmi'e/ulu camiye geldi. Hatip, hutbeyi okurken sahâbe-i kirâm'ı/yüce ve soylu sahabeleri (Allah'ın rızası onların tamamının üzerine olsun¹¹⁹) zikretmeye başlayınca, ulu camide bulunanların feryadı, figanı ve bağırıp çağırması o derceye ulaştı ki hatibin sesini hiçbir kimse işitemiyordu. Bu arada halayıklar yerde yuvarlanmaya ve yakalarını yırtıp parçalamaya başladılar. Hatta birçoğu kendinden geçmiş bir şekilde camiden dışarıya çıkarıldılar. Bir hafta sonra ulu han, muhteşem hakan **Küçkünci Han** (öl. 936/1529)¹²⁰, **Türkistân** tarafından geldi, büyük çadırı ve saltanat otağını **Semerkand** şehrine doğru kurdu. **Şeybânî** sultanları silsilesinin/hanedanı üyelerinin yürürlükte olup daima tavizsiz olarak uyguladığı, oluşturulmuş köklü ve sağlam bir kaidesi ile

¹¹⁷ Vâkı'a suresi, ayet 20'den tam iktibas. Meali; "Orada beğenilen her türlü meyve,"

¹¹⁸ Vâkı'a suresi, ayet 22 ve 23'ten tam iktibas. Meali; "Sedefteki inciler gibi ceylan gözlü huriler olacaktır."

¹¹⁹ Krş. رضوان الله عليهم اجمعين

¹²⁰ Köçünci Han olarak da anılan Küçkünci Han, Mâverâünnehir'de hükümler olan Özbekler sülalesinin ikinci hükümdarıdır. Özbekler devletinin kurucusu olan Şâhî Bey'in oğludur. 916/1510-1511 yılında babasının öldürülmesi üzerine tahta geçmiş ve yirmi yıl hüküm sürmüştür (Şemseddîn Sâmî 1996: IV/3914-3915).

kararlaştırdığı bir kuralı bulunmaktaydı. Buna göre; büyük kardeşler ve akrabalar hayatta olduğu müddetçe, küçükler, padişahlık saltanat tahtına ve ulu şehinşahlık serîrine asla ayak basamazdı/çıkamazdı. Yürürlükte olan bu kural gereği **Ubeydullah Han**, Cenâb-ı **Küçkünci Han**'ı sultanlık tahtına oturttu, onun huzurunda başını öne eğip ona saygı gösterdikten sonra **Buhârâ**'ya doğru yola çıktı. Mezkûr sultan/**Küçkünci Han**, **Semer kand** şehrinde hüküm sürmeye başladı. Halifelik sancağını felek kubbesi ile ay ve güneşin zirvesine dikti. Kendi saltanatı günlerinde âlim ve fâzıllara saygı göstermeyi, onları himaye etme ve yüceltmeyi *مَنْ أَكْرَمَ عَالِمًا فَقَدْ أَكْرَمَنِي*¹²¹ hadîs-i şerifi hükmünce en gerekli ve lüzumlu bir vazife olarak görüyordu. Onun saltanatı zamanında, geçmiş dönemlerde yapıp da harap olmuş medreseler, tekkeler, ibadethaneler, mescitler ve hangahlar hem güzellikte hem de süsleme ve dekorasyonda en üst düzeye çıkmıştır. Ayrıca o yapılar, restorasyon yapılarak yeniden imar edilmiştir. Şehit kutlu sultan **Uluğ Bik Gürgân** (öl. 853/1449)¹²²'in yeryüzünde eşi ve benzeri inşa edilmemiş olan yüce medrese ve hangâhı(nın);

گنبد سلطان الغ بیک آنکه هست اندر اساس
اندرون سطح آن بیرون عالم را مماس

Sultan Uluğ Bik'in (medresesinin) kubbesi, öyle bir hüviyete sahipti ki onun iç yüzeyi dış âlemle temasa geçebiliyordu.

Yüce eyvanının yüksekliği öyle bir derecedeydi ki eğer doğu güneşi kendi nurlu târlarını/hüzmelerini birbirine ulayarak akan yıldız kemendi yapıp yeni ayın çengeline bağlarsa, onun odasının şerefesinden/çıkıntısından daha kısa görülürdü. Eğer hayal seyyahı, endişe/düşünce destyarlığında onun kubbesinin en üstüne ayak basarsa, onun başı lâ-mekân kubbesinin tavanına/çatısına değerd. **Sultan Uluğ Bik**'in bu yüce ve ihtişamlı medresesine on müderris tayin edilmiştir. O müderrislerden biri **Mevlânâ Emîr Kelân** idi ki onun açık ve parlak hatırının/zihninin kaynağı, hakikat nurlarının doğu(da bulunan ülkelerin) çerağları/kandilleri ile aydınlanmış, okyanus gibi derin olan yüreğinin/gönlünün meşra'ı/yolu ise, Allah'ın hikmetinin fasıllarıyla kaplanmıştı/fasıllarının toplamından oluşmaktaydı. Nurlu bâtınının parlak yıldızları, doğunun sonsuz hakikatler çerağlarının/kandillerinin ışıkları, onun parlak fikrinin (bir) işaretidir. Doğru düşüncesinin/görüşünün izahı, dinin parlak kandili ve yakîn/kesin (olarak bilinen) zorlukların keşfedicisi olduğudur. İnayetinin dizgininin sarfını yani yapmış olduğu lütufları ile etmiş olduğu ihsanlarının harcamasını, öğrencilerin eğitilmesine yönlendirmeyi, dinî cehalet emarelerini/kalıntılarını ortadan kaldırmayı ve doğruluğu hakkında hiçbir şüphe bulunmayan ilimlerin/bilgilerin sancaklarını dikmeyi gerekli gördü. Çünkü dalalet binasının yıkılıp yok edilmesi, onun içinde daima bir ukde olarak var olmuştur. Sahip olduğu bu özelliklerinden dolayı, tereddüt edilmeden bu konuda en uygun kişi olarak görülüp düşünüldüğü için, müderris olarak görevlendirilmiştir. Şeriat ilimlerinin temellerini oluşturmakla meşgul olmuş, ruhi saadet için davette bulunmuş, hastalıkların tedavisi ile belirti ve bulguları hakkında çeşitli tespitler yapmıştır. Kimyanın/Simyanın özünün temeli, kutluluk

¹²¹ Nakıs hadîs-i şerif iktibası. Meali: "Kim âlime hürmet edip saygı gösterirse, muhakkak bana saygı göstermiş olur."

¹²² 796/1394'te Azerbaycan'ın Sultâniye şehrinde doğmuştur. Babası Timur'un küçük oğlu Şâhruh, annesi Gevher Şâd'dır. Küçük yaşlarda başladığı eğitimle önce geleneksel dinî ilimler, ardından da mantık, matematik ve astronomi tahsili görmüştür. Henüz on altı yaşında iken Semerkand merkezli Mâverâünnehir bölgesinin yönetimini üstlenmiş; kuzeybatıda Ceyhun ırmağından Soğanak'a ve kuzeydoğuda Asparay şehrine kadar olan bu geniş coğrafyanın idaresini otuz sekiz yıl sürdürmüştür. Ancak vaktinin çoğunu bilimsel faaliyetlere ayırdığı için devlet işlerini babasına bağlı bir şekilde ve onun yardımıyla yürütmüş, tıpkı diğer emirler gibi o da hutbelerde ve sikkelerde Şâhruh'un adını kullanmıştır. Uluğ Bey döneminde, özellikle Semerkand nakli ve aklı ilimlerin, sanat ve edebiyatın en parlak günlerinin yaşandığı bir merkez haline gelmiştir. Her ne kadar kendisinin ilgi derecesi bilinmese de onun zamanında tasavvuf kültürü ve özellikle Nakşibendlik bu bölgede hızlı biçimde yayılmıştır. Uluğ Bey matematikçi, astronom, edip ve şair olmasının yanı sıra *Kur'ân-ı Kerîm*'i yedi kıraat üzere okuyacak kadar kıraat ilmine vâkıftır. Döneminin her alanda başarılı din, ilim, sanat ve edebiyat âlimlerini davet ederek bol ihsanlarda bulunmuş, kendisi de onlardan çok istifade etmiştir. Kadızâde-i Rûmî, Cemşid el-Kâşî ve Ali Kuşçu bunların en meşhurlarındandır. Uluğ Bey'in saray şairleri arasında İsmet-i Buhârî ile Çağatay şiiirinin ilk önemli şairi Sekkâkî'nin özel bir yeri vardır. Onun mimaride bıraktığı eşsiz eserlerinin bir kısmı, zamanımıza ulaşmıştır (bak. Unat 2012).

ayetlerinin hem kısa ve özlü hem de geniş olarak açıklanıp anlatılmasından ibaretti. Erdemleri yayan fazilet sahibi kişilerin terbiyesi/eğitimi ile meşguldü. Âlimlerin en âlimi olarak kabul edilen **Mevlânâ Emîr Kelân**, ilmin şartının kararlaştırılıp tesis edildiği sofada müderris oldu ve orada ders vermeye başladı.

Beyit:

ز درك غایت علمش عیون مدرکه قاصر
ز كنه آیت نعتش نفوس ناطقه مضطر

İlminin nihai dereceki anlayışı karşısında, uyûn-ı meder/meder pınarları aciz. Na'tinin ayetinin hüviyetinden, konuşan insanlar biçare.

Hân-ı şehîd/şehit han, **imâmu'z-zamân**/zamanın lideri, **halîfetu'r-rahmân**/Rahmân'ın halifesi **Muhammed Şeybânî Han**'ın **Semerkind çarşısı**¹²³nün başında/girişinde inşa ettirdiği medresesinin yüksek mertebeli eyvanının yüksekliği, onun yüce himmeti gibi son derece yüksekti. Cennete benzeyen avlusunun genişliği, gönlü gibi çok geniş, elleri gibi çok açıktı. Bu medreseye dört müderris atanmıştır. Bunlardan **Mevlânâ Hâcegî**'nin, **Mevlânâ Hâfî**'nin şerefli evlatlarından olduğu tahmin edilmektedir. **Mevlânâ Hafî**'nin, **Ulug Bik Medresesi**¹²⁴'nin yapımı sırasında, medresenin bitirilmesi için büyük bir çaba sarfettiği ve özen gösterdiği belirtilmektedir. Nitekim her gün gelip ustanın eline kerpiç/tuğla vermiş. Bir gün **Mevlânâ Hâfî** kürkünü ters giymiş ve kerpiç kümeleri arasında oturmuştu. Bir kişi **Mîrzâ (Ulug Bik)**'e şöyle sordu: "Ey Şâhum! Bu çok büyük ve muhteşem medrese, pek yakında bitmek üzere. Acaba bu medrese bittiği zaman ona kimi müderris olarak atayacaksınız?" **Ulug Bik** bu soruyu soran kişiye: "Bu medreseye müderris olarak atanacak kişi, bütün ilimlerde maharet sahibi, fenlerin tamamında ise yetkin ve derin bilgi sahibi olacak." şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine **Mevlânâ Hâfî**, oturduğu yerden ayağa kalkarak: "انا متعین بهذا المنصب" (Muhakkak) bu göreve ben atandım." dedi. **Mevlânâ Hâfî**'nin bu sözleri üzerine **Ulug Bik**: "Bu kimdir? Nerelidir? Adı nedir?" diye sordu. **Ulug Bik**'in bu sorusu üzerine orada bulunanlar: "Ona **Mevlânâ Muhammed** diyorlar. **Hâf**¹²⁵ vilâyetindedir. Uzun zamandır bu şehirde bulunmaktadır. Bulunduğu bu sürede hem çok gayret edip çalışmakta hem de yoğun olarak tahsille işgal etmektedir." dediler. Rivayet edildiğine göre **Mîrzâ Ulug Bik** onu yanına çağırarak ve ona bütün ilimlerden çeşitli sorular sormuştur. Kendisine sorulan her soruya, makul ve makbul cevaplar vermiştir. Sorduğu sorulara verdiği yetkin cevaplardan **Mevlânâ Hâfî**'nin hüviyetini, ilmî derinliğini ve bilgi birikimini anlayan **Mîrzâ Ulug Bik**'in emri üzerine, önce onu alıp hamama götürdüler, orada ona banyo yaptırıp özel kıyafetler giydirdiler, gerekli hürmet ve ihtimamı göstererek onu onurlandırdılar, sonra tekrar onu oradan alıp **Kâdî-zâde-i Rûmî** (öl. 844/1440'tan sonra)¹²⁶'nin yanına getirdiler,

¹²³ Emîr Timur, Semerkand'ın bir ucundan öteki ucuna kadar uzanacak şekilde yaptırdığı çarşıdır. Bu çarşının her iki tarafına, her biri arkalı-önlü iki bölümden oluşan dükkânlar yapılmış ve ticaret malları buradaki dükkân ve tezgâhlarda sergilenmiştir (Taka 20121: 125-126).

¹²⁴ Timur'un torunu, ünlü âlim ve devlet adamı Ulug Bik tarafından 820/1417 yılında yaptırılan bu medrese, bugün Registan adıyla anılan, zamanında pazar yeri olarak kullanılan meydanda yer almaktadır. Timurlu geleneğine uygun biçimde kervansaray, hankah ve diğer bölümlerden meydana gelen bir külliye teşkil eden yapılardan sadece medrese ayakta kalmıştır. Bugünkü şekliyle 1619-1636 tarihli Şîrdâr ve 1646-1660 tarihli Tillâkârî adlı iki Özbek medresesiyle birlikte meydanın bir köşesini bütün ihtişamıyla dolduran Ulug Bey Medresesi diğer iki medresenin de ilham kaynağı olmuştur. Dinî ilimlerle birlikte diğer ilimlerin de okutulduğu medrese, bu faaliyetini uzun bir müddet sürdürmüş, XVIII. yüzyılda depo olarak kullanılan yapı daha sonra tekrar medreseye çevrilmiştir (Beksaç 2012).

¹²⁵ Türbet-i Haydariyye şehrinin güneydoğusunda yer alan beş bölümden biridir. Taybât/Tayabât'ın kuzey ve doğusunda, İran ile Afganistan sınırının bir bölümünde, Kâ'in'in kuzey ve batısında yer almaktadır (<https://vajehyab.com/dekhoda/2-خواف=q=خواف>).

¹²⁶ Ulemâ sınıfından gelen babasının ölümü üzerine dedesi Kadı Mahmûd Çelebi tarafından yetiştirildiği için Kadı-zâde lakabıyla anılmaktadır. Dinî ve akli ilimleri dedesinden ve I. Murad döneminin meşhur âlimi Molla Fenârî'den okumuştur. Ardından dedesinin öğrencilerinden Bedreddîn-i Simâvî ile birlikte Konya'ya giderek Münecim Feyzullah'tan astronomi dersleri almıştır. 1400'lü yılların başlarında aile fertlerinin karşı çıkmasına rağmen hocası Molla Fenârî'nin teşvikiyle, Merâğa matematik-astronomi okulunun ilmî mirası çerçevesinde canlılığını koruyan Mâverâünnehir ve Horasan bölgesine giderek 814/1411'den itibaren Semerkand'da, dönemin önde gelen âlimlerinden kelâmcı-matematikçi Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin derslerine devam etmiştir. Ancak daha sonra her meseleye matematikçi gözüyle bakması yüzünden hocasıyla anlaşmazlığa düşüp dersini bırakmıştır.

ona bütün boyutlarıyla tanıttılar ve onun hem-sebakı/ders arkadaşı kaldılar. Yine edilen rivayete göre; medresenin eğitime açıldığı gün gerçekleştirilen açılış töreninde, **Mevlânâ Hâfî**, (Batlamyus'un astronomiyle ilgili olup İslâm literatüründe) *Mecisfî*¹²⁷ (diye isimlendirilen *Sintaksis* veya *Matematikis Sintaksis* adlı eseri) hakkında açılış dersi/konferansı vermiştir. Açılış töreninde gerçekleştirilen bu toplantıda/etkinlikte 90 dânişmend/bilgin hazır olarak bulunmaktaydı. Vermiş olduğu derste/konferansta söylediği sözleri **Mîrzâ Uluğ Bik** ve **Kâdî-zâde-i Rûmî** dışında hiç kimse anlamamıştı. **Mîrzâ Uluğ Bik** şöyle söylemiştir: “**Mevlânâ Hâfî**, bütün ilim ve fenlerde öyle bir yetkinlik ve dereceye sahiptir ki ilimlerin tamamına ait kitapları denize atsalar, bu âlemde hiçbir ilimden iz kalmasa, (şüphesiz) o bütün ilimleri yeniden öyle ihya eder ki ilim ve fenlere ait hiçbir bilgi, tafsilat ve incelik eksik kalmaz/yok olmaz.” **Mevlânâ Hâcegî**, ilimlerin ekseriyetinde özellikle ma'ânî ve beyan ilimlerinde şöhret kazanmıştı. Fesahat sancağını belagat meydanında ¹²⁸ مَا لَا تَعْلَمُونَ ayetinin (anlamının) zirvesine dikmişti. Bir gün bu hakir (yani **Vâsîfî**) verilen ziyafete katılmak ve konuk edilip ağırılanmak için bir eve davet edildi. **Semerkan**'ın faziletli ve bilgin kimseleri, şan ve şeref sahipleri, ileri gelenleri ve halkın çoğunluğu orada hazır olarak bulunmaktaydı. O **Hazret'in** (yani **Mevlânâ Hâcegî'nin**) bu hakir ve fakire (yani **Vâsîfî'ye**) aralıksız yaptığı iyilik ve lütuflar, defalarca ettiği iltifatlar sebebiyle, **Semerkanlı** iki öğrencinin kin dolu kalbinin/yüreğinin ocağında çekememezlik ateşi yanmaya başladı ve onların sabır ve takat metainin tamamı yanıp yok oldu.

Vâsîfî'nin beyti:

از حسد در سینۀ خود آتشی افروختند
هم مرا هم خویش را هم جان و هم دل سوختند
Çekememezlikten dolayı kendi kalplerinde ateş yaktılar. Hem benim hem de kendilerinin can ve gönüllerini ateşe verdiler.

Horasanlıların ayak takımından olanların kullandıkları düzmece ibare ve lafızlar ile anlamsız ve boş kelimeleri/sözleri, bu hakiri (yani **Vâsîfî'yi**) utandırmak için kullanıp söylediler. Hatta **Mevlânâ Benâyî'nin** bu tayfanın diliyle kaleme aldığı bir kasideyi okumaya başladılar. [O kasidenin matla beyti şu şekildedir:]

چونه هال و هوال تو لاله جان
حشی نیکی میشی مرد کلان

Mevlânâ Hâcegî, gerçekleşen bu durum karşısında çok sinirlendi ve onlara hemen engel olunmasını emretti. Ancak verilen emir üzerine sergilenecek bu tavrın, **Vâsîfî'ye** ayrıcalık oluşturacağı düşüncesiyle onlara engel olmadılar. Onlara engel olunmaması üzerine iş, son derece kaba ve iğrenç davranışların sergilenmesine, kötü ve çirkin sözlerin söylenmesine kadar vardı. Ancak bundan da rahatsızlık duymadılar. Daha sonra **Hazret-i Hâcegî** şöyle dedi: “Sübhanallah¹²⁹! (İnsan) tabakaları arasında çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim insanların bir tarafı insan aklını aciz bırakacak derecededir ki bunlar örnek olarak gösterilecek normal insanların dışında kalanlardır. Diğer taraftaki insanlar ise kendilerinden كَيْفَ مَا يَنْفَقُ /nasıl kabul ediyor sözünün sudur ettiği hayvanların sesleriyle uyumlu olanlardır. Ayrıca insanlar arasındaki bu fark, çok büyüktür.

Semerkan'da Uluğ Bey ile tanışmış, kısa zamanda onun sevgi ve saygısını kazanarak özel hocası olmuştur. Ardından Uluğ Bey Medresesi'nin başhocalığına ve Cemşid el-Kâşî'den sonra o dönemde inşa edilen Semerkan Rasathânesi'nin başına getirilmiştir (bak. Fazlıoğlu 2001).

¹²⁷ Batlamyus'un (ö. 168 [?]) astronomiyle ilgili olup *Sintaksis* veya *Matematikis Sintaksis* olarak anılan önemli eserinin İslâm literatüründeki adı. On üç bölümden oluşan eser şu konuları ihtiva etmektedir: Astronomi ile ilgili genel bilgiler, trigonometri, iklimler teorisi, güneş yılı, ayın periyodları, anomali (ayın yörüngesinin eğikliği), güney ve kuzey yarım kürelerindeki sabit yıldızlar katalogu, gezegenler teorisinin esasları, Mars, Merkür, Venüs, Satürn ve Jüpiter gibi o dönemde bilinen gezegenlerin hareketleri, doğuş ve batış zamanları (bak. Aydın vd 1999: 197).

¹²⁸ Bakara suresi ayet 30'dan nakis iktibas. Meali: “...Allah da “Hayır! Ben sizin bilmediklerinizi bilirim; Benim bir bildiğim var” diye karşılık vermişti.”

¹²⁹ Allah bütün eksiklik ve kusurlardan münezzektir.

Rubâî:

يك آدمنى بود به جانی ارزد
 موئی که از وقتد به کانی ارزد
 يك آدمی دگر هم از آدمیان
 نادیدن او ملک جهانی ارزد

(O), cana değer bir insandı. Ondan düşen bir kıl, bir maden ocağına değerdi. (O), insanlardan farklı bir insandı. Onu görmemek/onun görülmemesi cihan mülküne değerdi.

Bütün bunlara rağmen onların kıskançlık ateşi sönmedi ve yok olmadı. Hatta o azizin nasihat rüzgârından onların gönül dikenliğinde mülayimlik gülü dahi açılmadı.

سخن به لطف و خوشی با درشتخوی مگوی
 که زنگ خورده نگردد به نرم سوهان پاک

Kaba, sert mizaçlı kişilerle nezaket ve güzellikle konuşma. (Nitekim) paslanmış (bir nesneyi) törpüyle/eğeyle temizleyemezsin.

Bu hakir ve fakir (yani **Vâsıfî**), orada bulunanlara şöyle dedim: “Ey azizler! Sizin söyledikleriniz (tamamen) doğrudur. Ancak bu fakir, bu vilayete geldim ve sizin halkınızdan bir iki kelime/söz işittim. Eğer cihandaki bütün anlamsız ve boş elfazı/sözleri toplayıp bir araya getirseniz ve onları terazinin bir kefesine koysanız, o iki kelimeyi/sözü de terazinin diğer kefesine koysanız, o iki kelime/söz onların tamamına galip ve üstün gelirdi. Bu iki lafız/kelime şunlardır: Bir gün bazı öğrencilerle birlikte **Hâce Kefşîr**’in yanına gittik. Onlardan bir kısmı hâk-pille/hâk-pele (خاک پله)¹³⁰ (?) oynamaya başladılar. Oynayanlardan biri (oyuna başlamadan önce) diğerlerine: ‘Siz hâk-pille/hâk-pele oyununa katılıp oynamayacak mısınız?’ diye sordu. Onlardan biri pantolonum yok diyeceği yerde: Hayır, dost(um), mabadım açıktır’ dedi. Söylenen bu söz üzerine mecliste bulunanların attıkları kahkahanın gürültüsü **Süreyyâ**’nın en doruk noktasına kadar çıktı. O iki kişi hem alay konusu oldu hem de rezil edildi.” Daha sonra şöyle devam ettim; “Siz **Mevlânâ Benâyî**’nin beyitlerini çok kötü okuyorsunuz. Bundan dolayı o beyitlere zarar veriyorsunuz. O dili benden daha iyi hiç kimsenin bilmediğini bizzat benden işitin.” Akabinde **Mevlânâ Benâyî**’nin, **Hâce Mahmûd-ı Tâye**(e)bâdî¹³¹’yi hicvetmek için söylediği birkaç beyti söz konusu ederek şiir söyledim. Burada ilginç olan, o iki kişiden birinin adının **Mahmûd** olmasıdır. O beyitler şu şekildedir:

لا تردونی ایها الاحباب
 لا تلومونی ایها الاخوان

Ey dostlar(im)! Beni reddetmeyin. Ey kardeşler(im)! Beni suçlamayın.

O iki kişi, öyle bir duruma düştüler ki ölmeyi kabul ettiler, hatta bundan başka çareleri de kalmadı. Yine şunu söyledim; “**Mevlânâ Benâyî**, sizin dilinizle de güzel ve hoş şiirler söylemiştir.”

¹³⁰ Çeşitli sözlüklerde “hak pelek” şeklinde geçen ve “uzun eşek” (Ünlü 2013: 426) ve birdir bir” (Pavet de Courteille 1870: 312) oyunlarını ihtiva eden bir kelime bulunmaktadır. Eserde bahsedilen oyunun, bu oyunlarla ilgili olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

¹³¹ Molla Abdurrahmân-ı Câmî’nin mülâzımlarındandır. Ancak O’nun bir beytini bilmemesine, bilse de okuyamamasına, nesirlerinde yer alan nükteleri anlamamasına, anlasa da maksadına uygun ifade edememesine rağmen Câmî onun bu hüviyetine katlanmıştır (Alî Şîr Nevâyî 2001: I/77; II/394).

Sonuç

Tercümesi verilen bu metin, hem Türkistân'da tertip edilen meclisleri yansıması hem de Türkistân'daki sosyal ve kültürel hayata ait bazı bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Yukarıda tercümesi verilen bölümden şu sonuçlar çıkarılmaktadır:

Mensur eserler, geleneğe bağlı olarak hamdele, salve, salat ve selamla başlamaktadır. Yazılan manzum ya da mensur eserler, dönemin sultanı ya da ileri gelenlerine takdim edilmektedir. Sultan ve şehzade övgüsünde şiirler yazılmakta ve yazılan bu şiirler onlara sunulmaktadır. Bizzat sultanlar, belli şair/şairlerin bazı şiir/şiirlerine nazire ya da tettebbu yazılmasını emretmektedirler. Belli ve meşhur kişiler hakkında, bilinen kasideler, mizah yollu tanzir edilmektedir. Bir şehre ziyaret amaçlı gelen sultanlar adına o yörenin en yetkin âlimleri tarafından hutbe kaleme alınmakta, sultan, o muhitin bütün ileri gelenleri, seçkinleri ve itibar sahipleri ile birlikte şehrin ulu camiine gitmekte ve yazılan o hutbe Cuma namazında minberde okunmaktadır. İnşa edilen medreseler, tertip edilen bir törenle açılmakta, açılışa o yörenin ileri gelenleri ile dânişmendler katılmakta, en yetkin müderris tarafından açılış dersi sadedinde bir konferans verilmektedir.

Halk, yaygın olan gizli ilimlere yoğun bir ilgi göstermektedir. Bu dönemde bu ilimlerin önemli temsilcileri yetişmiştir. Bu hüviyetteki kişiler, halk arasında kendileriyle ilgili birçok keramet anlatıldığı için büyük veli olarak da kabul edilmektedir. Bunlar, gelecekleri hakkında bilgi edinmek isteyenlerin müracaat ettikleri kişiler olarak dikkat çekmektedir.

Yolculuğa çıkmadan önce yolculuk yapacak kişi tarafından kendisine yol arkadaşı olacak uygun bir kişi araştırılmakta, hatta bu konuda tanıdıklardan yardım istenmektedir. Bu yolculuklar, bazen kervanlara katılarak bazen de gemi vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Kervanın yola çıkması için o yörenin yöneticisinin berat vermesi gerekmektedir. Kervanda bir ya da birden fazla kervanbaşı bulunmaktadır. Kervanda yolculuk yapacak kişilerin isimleri kaydedilmekte, bu kişilerle ilgili daha sonra araştırma yapılmakta, yapılan araştırma neticesinde çeşitli sebeplerden dolayı kervana katılması uygun görülmeyenler kervandan çıkarılmakta, çıkarılanların yerine ise uygun kişiler kervana dâhil edilmektedir. Bu kervanlarda, bazen dönemin önde gelen âlim, fazıl, sanatkâr ve şairleri de bulunmaktadır. Yolculuk esnasında uygun yerlerde durup mola verilmekte, çadırlar kurulmakta ve meclisler tertip edilmektedir. Kervandakiler belli bir menzilde ayrılıp farklı yönlere gitmekte, ayrılırken hem vedalaşılmakta hem de ortama uygun çeşitli şiirler okunmaktadır.

Şairler bazen nehrin kıyısına oturup orada bir şairler meclisi oluşturmakta ve şiir üzerine sohbet edip çeşitli muhavere ve müzakerelerde bulunmaktadırlar. Şairler, sultanların himayesine girip meclislerine katılmak için ya sultanlar ya da onların şehzadeleri övgüsünde şiirler yazmaktadırlar. Muamma söyleme ve çözüme mahareti ve yetkinliği ile tanınanlar, bazen bu konudaki maharet ve yetkinliklerinin ispatı için oluşturulan meclislerde sınava tabi tutulmaktadır. Muamma ilmi, Emîr Hüseyin-i Nişâpûrî'nin *Risâle-i Mu'ammâ'sı* okutulmuş öğretilmektedir.

Sultanlar, devlet erkânı ya da ileri gelenler, yaylaklarda, köşklere, bahçelerde, nehir kenarlarında meclis tertip etmekte, bu meclislere o yörenin ileri gelenleri, âlim, sanatkâr ve şairleri, hanende, sazende ve rakkasları, halkı, bazen kervan ehlinin tamamı katılmakta, katılanlar kendilerine daha önceden tahsis edilen yerlere oturmaktadırlar. Bu meclislerde, bir kişi sohbet etmekte, diğer katılanlar onu dinlemekte, mecliste bulunan hanendelerden gazel terennüm etmeleri, sazendelerden de çalgı çalmaları ya da ney üflemeleri istenmekte, rakkaseler ise dans etmektedir. Bu meclislerde, söylenen şarkıların tesirinden bazen bayılanlar olduğu, bunların omuzlara alınarak meclisten dışarı çıkarıldıkları görülmektedir. Tertip edilen meclisler esnasında ya kendilerine ya da başkalarına ait şiirler okunmakta, irticalen şiirler söylenmekte, mecliste okunan şiirlere nazireler yazılmakta, bazen bu nazireler doğrudan mecliste bulunan bir kişi için yazılmakta ve mecliste okunduktan sonra o kişiye verilmektedir.

Kaynakça

- ABDÜLAZİZ ed-DÜRÎ (1991), “Bağdat” mad., *DİA*, c. 4, s. 425-433.
- AHMADOV, Şahı (2005), *Azerbaycan’da Şiîliğin Yayılma Süreci*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi.
- AKA, İsmail (1997), “Hândmîr” mad., *DİA*, c. 15, s. 550-552.
- ALBAYRAK, Nurettin (1993), “Cem” mad., *DİA*, c. 7, s. 279-280.
- ALGAR, Hamid- Ali Alpaslan (1998), “Hüseyn Baykara” mad., *DİA*, c. 18, s. 530- 532
- ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ (1323), *Tercume-i Mecâlisü’n-nefâis: Mecâlisü’n-nefâis, DerTezkire-i Şu’arâ-i Karn-i Nohum Hicrî*, Te’lîf: Mîr Nizâmuddîn Alî Şîr Nevâ’î, (be-Sa’y u İhtimâm-i Alî Asgar Hikmet), Tehrân [Bu eserin 1-178. sayfaları Fahri-yi Heratî’nin, 179-409. sayfaları ise Kazvî’nin Mecâlisü’n-nefâis tercümesini kapsamaktadır.].
- ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ (2001), *Mecâlisü’n-nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARMUTLU, Sadık (2022), “Alî Şîr Nevâyî’nin Hâfız-ı Şîrâzî’nin Gazellerine Yazdığı “Tetebbu”lar Üzerine Düşünceler”, *Türk Dilinin Başçısı Alî Şîr Nevâyî-1*, edt. Ahmet Kartal- Saniye Eraslan, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları. s. 95-115,
- ATEŞ, Ahmed (1968), *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler I*, İstanbul.
- AYDIN, Cengiz-Gülseren AYDIN (1999), “Batlamyus” mad., *DİA*, c. 5, s. 196-199.
- BÂBÜR (2006); *Baburnâme (Vekayi) Gazi Zahîreddin Muhammed Babur*, Doğu Türkçesinden çeviren: Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihi Özet: Y. Hikmet Baydur, İstanbul: Kabcacı.
- BAYRAKDAR, Mehmet (2012), *Bilinmeyen Bir Türk Ulusu: Kayanîler*, Konya: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- BEKSAÇ, Engin (2012), “Uluğ Bey Medresesi” mad., *DİA*, c. 42, s. 212-213.
- BERBER, İlker (2029), *Tarihi Kıpçak Türkçesi Sözlüklerinde Sosyal ve Kültürel Yaşam*, Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi.
- CÂMÎ, Mevlânâ Abdurrahmân-i Câmî (1371), *Bahâristân*, be-tashîh-i Doktor İsmâîl-i Hâkimî, Tehrân.
- ÇELEBÎ, İlyas (1997), “Havas İlmi” mad., *DİA*, c. 16, s. 517-521.
- ÇELEBÎ, İlyas (1998), “Hızır” mad., *DİA*, c. 17, s. 411-412.
- ÇELEBÎ, İlyas (2013), “Ye’cüc ve Me’cüc” mad., *DİA*, c. 43, s. 373-375.
- ÇELEBÎ, İlyas (2013a), “Yıldızname” mad., *DİA*, c. 43, s. 545-547.
- ÇELEBÎ, İlyas (2020), “Muska, Kelam” mad., *DİA*, c. 31, s. 267-269.
- ÇELİK, M. Bilal (2012), “Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri”, *History Studies: International Journal of History*, Volume 4, Issue 2, p. 95-119.
- DEHHUDÂ, Ali Ekber (1373), *Lugat-nâme*, (14 cilt), Tehrân: Muessese-i İntişârât-i Çâp-i Dânişgâh-i Tehrân.
- DEVLETŞÂH, Emîr Devletşâh bin Alâü’d-devle Bahtîşâh el-Gâzî esSemerkandî (1901), *Tezkiretü’ş-şu’arâ*, nşr. Edward G. Browne, Leiden
- ERASLAN, Saniye (2019), “Türkistanlı Bir Şair: Vâsîfî ve Türkçe Şiirleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, XXIII, 758-774.
- ERASLAN, S. (2022). Uluğ Bir Çerâğ: Alî Şîr Nevâyî. *Türk Dilinin Başçısı Alî Şîr Nevâyî-1*, edt. Ahmet Kartal- Saniye Eraslan, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları. s. 9-87.

- ERASLAN, S. (2022a). Nevâyî Eserlerinin Yazma Nüshalarını Tespit Denemesi. *Türk Dilinin Başçısı Ali Şîr Nevâyî-2*, ed. Ahmet Kartal-Saniye Eraslan, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları. s. 723-893.
- ESİN, Emel (1991), "Amuderya" mad., *DİA*, c. 3, s. 98-99.
- FAZLIOĞLU, İhsan (2001), "Kadızzâde-i Rûmî" mad., c. 24, s. 98-100.
- GÜNDÜZ, Tufan (2010), "Şah İsmâil" mad., *DİA*, c. 38, s. 253-255.
- HAKİKAT, Abdurrefi' (1376), *Ferheng-i Târîhî vu Cografyâyî Şehristân-hâ-yi İrân*, çâp-i evvel, Tehrân.
- HAREKÂT, İbrahim (2003), "Mağrib" mad., *DİA*, c. 27, s. 314-318.
- HARMAN, Ömer Faruk (1994), "Dâvûd" mad., *DİA*, c. 9, s. 21-24.
- HAYYÂMPÛR, Doktor A. (1372), *Ferheng-i Suhanverân*, 2 c., Tehrân: Çâphâne-i Fecr-i İslâm.
- İSFİRÂZÎ, Mu'inüddîn Muhammed Zemçi (1338), *Ravzatü'l-cennât fî-Evsâfi Medîneti'l-herât*, bâ-tashîh- u havâşî vu ta'lîkât-i Seyyid Muhammed Kâzım İmâm, 2 cild, Tehrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân.
- İSTAHİRİ (2020), *Ülkelerin Yolları [Değerlendirme-Metin]*, hzr. Murat Ağarı, 2. baskı, İstanbul: ayışığıkitapları.
- KANAR, Mehmet (2016), *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*, İstanbul: Say Yay.
- KAFALI, Mustafa (1993), "Cengiz Han" mad., *DİA*, c. 7, s. 367-369.
- KARADAĞ ÇINAR, Gülay – Şeyda ATAY (2022), "Buhara Özbek Hanlığı'nda Soyurgal ve Tanha Tipi Toprak Mülkiyeti (Şeybanîler ve Astrahanîler Devri)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sy. 8, s. 577-588.
- KARAİSMAİLOĞLU, İsmail (1992), "Benâî" mad., *DİA*, c. 45, s. 429.
- KARTAL, Ahmet (2000), "Ali Şîr Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* İsimli Tezkiresi ve XVI. Asırda Yapılan Farsça İki Tercümesi", *Bilig*, sy. XIII, s. 21-65.
- KARTAL, Ahmet (2003), "Ali Şîr Nevâyî'nin Farsça Siirleri", *Bilig*, s. 26, s. 147- 80
- KARTAL, Ahmet (2015), "Baykara Meclisi'nden Yansımalar", Dört Kitada Folklorun İzinde: Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu Armağanı, hzr. Metin Eren-Mehmet Karaaslan-Abdulselem Arvas, Ankara: Hakim Yayınları, s. 163-178.
- KARTAL, Ahmet (2018), "Baykara Meclisinden Yansımalar: -Edebî Meclisler-1", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 21, İstanbul, s. 541-562.
- KARTAL, Ahmet (2019), *Hakîkate Düşen Gölge: Türk-Fars Edebî İlişkileri*, 2. baskı, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- KARTAL, Ahmet (2019a), "Baykara Meclisinden Yansımalar: -Edebî Meclisler-2", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 22, İstanbul, s. 525-578.
- KARTAL, Ahmet (2019b), "Baykara Meclisinden Yansımalar: -Edebî Meclisler-3", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 23, İstanbul, s. 610-668.
- KARTAL, Ahmet (2019c), "Türkistan'dan Yansımalar", *ESTAD Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Prof. Dr. Muhammed Nur DOĞAN Armağan Sayısı]*, c. 2, sy. 1, s. 125-156.
- KARTAL, Ahmet (2020), "Baykara Meclisinden Yansımalar: -Eğlence Meclisleri-Edebî Meclisler-Hikâyeler-4", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 24, İstanbul, s. 285-349.
- KARTAL, Ahmet (2020a), "Baykara Meclisinden Yansımalar: -İlmî ve Edebî Meclisleri-Tarihî Olaylar-Hikâyeler-5", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 25, İstanbul, s. 575-617.

- KARTAL, Ahmet (2021), "Baykara Meclisinden Yansımalar: -Alî Şîr Nevâî Etrafında Gelişen Olaylar-İlmî ve Edebî Meclisler-6", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 26, İstanbul, s. 335-389.
- KARTAL, Ahmet (2021a) "Baykara Meclisinden Yansımalar: -Edebî Meclisler, Vâsıfı Etrafında Gelişen Olaylar 7", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 27, İstanbul, s. 403-453.
- KARTAL, Ahmet (2022), "Baykara Meclisinden Yansımalar: -Edebî Meclisler, Eğlence Meclisleri, Çeşitli Olaylar ve Sultanlara Anlatılan Hikâyeler-8", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 28, İstanbul, s. 203-463.
- KARTAL, Ahmet (2022a), "Baykara Meclisinden Yansımalar: -Edebî Meclisler, Hicivler, Sultanlara Anlatılan Hikâye ve Sunulan Resimler-9", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 29, İstanbul, s. 753-787.
- KARTAL, Ahmet (2023), "Baykara Meclisinden Yansımalar: - İlmî ve Edebî Meclisler, Eğlence Meclisleri, Sultanlara Anlatılan Hikâyeler, Güreş ve Güreşçiler ile Güreş Eğitimi ve Müsabakaları-10", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 30, İstanbul, s. 312-342.
- KÂTİB ÇELEBİ (2013), *Cihan-nüma*, 2 c., ed. Said Öztürk, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi.
- KAVAS, Ahmet (2001), "Kâbil" mad., *DİA*, c. 24, s. 28-29.
- KEMÂLEDDİN İSMÂ'ÎL-İ İSFEHÂNÎ (1348), *Dîvân-i Hallaku'l-me'ânî Ebu'l-fazl Kemâleddîn İsmâ'îl-i İsfehânî [bâ-mukaddime vu havâşî vu ta'lîkât u fihristhâ be-înzimâm-i Risâletü'l-kavs], bâ-ihtimâm-i Huseyn-i Bahrülulûmî. Tehrân: İntişârât-i Kitâb-furûş-i Dihhudâ.*
- KONUĞU, Enver (1991s), "Bâbü" mad., *DİA*, c. 4, s. 395-396.
- KÖKSAL, Fatih (2006), *Sana Benzer Güzel Olmaz Divan Şiirinde Nazîre*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÚNOS, Ignos (1902), *Sejx Sulejman Efendi's Cagataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.
- KURTULUŞ, Rıza (2022), "Keyâniler" mad., *DİA*, c. 25, s. 345-346.
- KUT, Günay (1989), "Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501)", *DİA*, c. 2, s. 449-453
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1965), *Ali Şîr Nevaî I, Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, Ankara: TDK Yayınları.
- MİRZA HAYDAR DUĞLAT (2006), *Tarih-i Reşidî: Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, İngilizceye çeviri: E. Denison Ross, Türkçe çeviri: Osman Karatay, İstanbul: Selenge Yay.
- MU'İN, Muhammed (1371), *Ferheng-i Fârsî, Şeş cild, Çâp-i heştum*, Tehrân: Çâphâne-i Sipihr.
- NEVÂYÎ (1323), *Mecâlisü'n-nefâ'is, Der-Tezkire-i Şu'arâ-i Karn-i Nohum-i Hicrî, Te'lîf: Mîr Nizâmuddîn Alîşîr Nevâî, (be-Sa'y u İhtimâm-i Alî Asgar Hikmet, Tehran. [Bu eserin 1-178. sayfaları Fahrî-i Herâtî'nin, 179-409. sayfaları ise Muhammed-i Kazvî'nin Mecâlisü'n-nefâis tercümesini kapsamaktadır.]*
- NEVÂYÎ, Abdülhuseyn (1324), *Ricâl-i Kitâb-i Habîbu's-siyer ez-Hamle-i Mogol- tâ Merg-i Şâh İsmâ'îl-i Evvel*, Tehrân.
- NEVÂYÎ, Alî Şîr Nevâyî (2001), *Mecâlisü'n-nefâis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1988), "âb-ı hayat (Tasavvuf)" mad., *DİA*, c. 2, s. 3-4.
- OKUMUŞ, Ömer (1993), "Câmî, Abdurrahman" mad., *DİA*, c. 7, s. 94-99.
- ONAY, Ahmet Talat (2009), *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, hzr. Cemal Kurnaz, İstanbul: H Yayınları.
- ÖKTEN, Ertuğrul (2021), "Bir Timurlu Münşisi Neyi İnşa Eder? İhtiyar B. Gıyâsüddin'in *Esâsü'l-İktibâs*'i Üzerine Bir İnceleme", *Divân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, c. 26, sy. 50, s. 45-88.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (1993), "Canoğulları" mad., *DİA*, c. 7, s. 154-155.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2009), "Sencer" mad., *DİA*, c. 36, s. 507-511.
- ÖZDEMİR, Mehmet (1995), "Endülüs" mad., *DİA*, c. 11, s. 211-225.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2003), "Mâverâünnehir" mad., *DİA*, c. 28, s. 177-180.
- PAVET de COURTEILLE, A. (1870), *El-Lügatü'l Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çağatâiyye*, Dictionnaire Turc Oriental. Paris.
- SÂM MÎRZÂ SAFEVÎ (1346), *Tezkire-i Tuhfe-i Sâmi*, tashîh u mukaddime ez: Ruknuddîn Humâyûnferruh, Tehrân.
- SELMÂN-İ SÂVECÎ (1371), *Dîvân-i Selmân-i Sâvecî*, bâ-mukaddime vu tashih-i Ustâd Ebu'l-kâsım-ı Hâlet, Tehrân: Neşriyyât-i Mâ.
- SELMÂN-İ SÂVECÎ (1376), *Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî*, be-tashih-i Doktor Abbâsali-yi Vefâyî, Tehrân.
- STEİNGASS, F. (1975), *Persian-English Dictionary*, Beirut: LibrairieduLiban.
- SÜMER, Tuğrul (2012), "Tuğrul Bey" mad., c. 41, s. 344-346.
- ŞAHİN, Mustafa (2013), *Orta Çağda Herât Bölgesi [Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların yıkılışına Kadar] (961-1507)*, Doktora tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- ŞAHİN, Mustafa (2018), "Ögedey Kağan'ın Herât Emîri Uygur Türk'ü Harlığı", *bilig*, sy. 84, s. 23-43.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (1916), *Kâmûsu'l-a'lâm*, Tıpkıbasım, 6 c., Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- ŞÜKÛN, Ziya (1984), *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencîne-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ*, (3 cilt), İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- TAKA, Muhlis (2021), *Timurlular Devrinde Semerkand*, Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2012), "Türkistân" mad., *DİA*, c. 41, s. 556-560.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1964), "Alî Şîr", *İA*, c. 1, s. 349-57.
- TOKMAK, A. Naci (1996), "Hâcû-yi Kirmânî" mad., *DİA*, c. 14, s. 520-521.
- TOPALOĞLU, Bekir – İlyas ÇELEBİ (2015), *Kelam Terimleri Sözlüğü*, dördüncü baskı, İstanbul: İSAM Yayınları.
- TÖKEL, Dursun Ali (2000), *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar: Şahıslar Mitolojisi*, Ankara: Akçağ Yay.
- TULUM, A. Mertol (2001), *Tazarru'nâme*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- TÜRKBEN AYDIN, Funda (2019), *Nizâmî-yi Gencevî'nin Şerefnâme Adlı Mesnevisinin İncelenmesi*, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2010), "Şeybânîler" mad., *DİA*, c. 39, s. 54-47.
- UNAT, Yavuz (2012), "Uluğ Bey" mad., *DİA*, c. 42, s. 127-129.
- UYDU YÜCEL, Mualla (2012), "Ubeydullah Han" mad., *DİA*, c. 42, s. 22-23.
- ÜNLÜ, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜZÜM, İlyas (2002), "Kirâmen kâtibin" mad., *DİA*, c. 26, s. 59-60.
- VÂSİFÎ, Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî (1349), *Bedâi'ü'l-vekâyi'*, (nşr. A. Boldirev), Cild-i evvel, Çâp-ı divvom, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân, Çâphâne-i zer.
- WAARDENBURG, Jacques (2004), "Mesîh" mad., *DİA*, c. 29, s. 306-309.
- YAĞLI, Ali Rıza (2014), *Timurlu Devletinde Vezirler ve Vezirlik Kurumu*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi.

YAVUZ, Yusuf Şevki-Zeki ÜNAL (1993), “Cebrâil” mad., *DİA*, c. 7, s. 202-204.

YAVUZ, Yusuf Şevki (2022), “Kelam” mad., *DİA*, c. 25, s. 194-196.

YAZICI, Tahsin (1995), “Ferîdun” mad., *DİA*, c. 12, s. 396.

Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli (2016), hzr. Abdulkadir Şener -M. Cemal Sofuoğlu-
Mustafa Yıldırım, İzmir.

<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir>

<https://vajehyab.com/>